

Generatieverschillen in het reflecteren op een florerende technologisch geavanceerde toekomst

Een kwalitatieve studie naar verbeelding van toekomstig floreren

**Faculteit: Behavioral, Management and Social Sciences
Opleiding Psychologie
Universiteit Twente
BA-scriptie**

Eerste begeleider: Dr. A. Sools
Tweede begeleider: Dr. F. Chakhssi

Student: Janneke Kobus
s0038296

Abstract

Objective. This study aims to research how people imagine a future in which they are, with or without machines, able to flourish. To flourish means to be in an optimal state of well-being and it stands for the intention to have a positive outlook on life. Because flourishing is not necessarily a direct result from automatization, this study's goal is to explore the differences between the future imaginings. Moreover, previous scientific research shows that there are differences between generations when it comes to accepting automatization, which can result in future imaginings that are supported by automatization or future imaginings that are hindered by it. The main question for this study is: 'What are the differences and similarities between generations when it comes to future imaginings in which people flourish and automatization plays a big part?'

Method. In total 11 letters from the future were written by the people who participated in the workshop 'The Future Now Experience'. The participants have written a first letter from the future before the workshop started and a second letter with automatization as key subject during the workshop itself. The participants were also able to reflect on the letters and the future imaginings were the topic for an open discussion. The first and second letters were compared by means of qualitative analysis on two main topics: the picturing of automatization, and the expected changes of the future. The transcript of the workshop has also been used to complete the future imaginings from the letters, to explicate differences between the generations and their imaginings.

Results. The letters show a great variety in the future imaginings, depending on the day-to-day tasks and working life of the participants. Differences have been found between the generations in the picturing of automatization and the expected changes of the future. The second letters all show more pictures of automatization than the first letters which is a direct result from the workshop. The older generation expresses more fear and uncertainties about the future than the younger generation. Both generations, however, could see a bright and positive future and are convinced that humans will always be able to adapt to innovations and changes.

Conclusions. The future imaginings show that there are differences between generations in the way they see the future. The future imaginings differ for all the participants in what they picture as a flourishing future. The imaginings are very dependable from the activities and feelings the participants experience in the present, and it is also dependable on age. The wellbeing of the participants in the present coloured the imaginings and wishes for the future. As recommendation for future research taken from the findings of this study the connection between wellbeing in the present and being able to imagining a flourishing future could be examined more thoroughly.

Samenvatting

Doel. Het doel van dit onderzoek is om te onderzoeken hoe mensen een toekomst verbeelden waarin ze, ondanks of met automatisering van arbeid, floreren. Floreren staat voor optimaal welbevinden en is de intentie om bewust positief in het leven te staan. Floreren is niet vanzelfsprekend het gevolg van automatisering en dit onderzoek is erop gericht om de verschillen in toekomstverbeeldingen hierover weer te geven. Vanuit de wetenschappelijke literatuur is naar voren gekomen dat er verschillen zijn tussen generaties in het kunnen accepteren van automatisering, wat kan resulteren in toekomstverbeeldingen waarin het floreren ondersteund wordt door automatisering, of toekomstverbeeldingen waarin het floreren mogelijk gehinderd wordt door de automatisering. Als onderzoeksvraag voor dit onderzoek geldt dan ook: 'Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen verschillende generaties in verbeeldingen van een florerende toekomst waarin automatisering een grote rol speelt?'

Methode. Er werden in totaal 11 toekomstbrieven verzameld via de deelname van mensen aan de workshop 'The Future Now Experience'. De deelnemers hebben vooraf aan de workshop een eerste open toekomstbrief geschreven. Tijdens de workshop hebben ze de gelegenheid gekregen om de tweede toekomstbrief te schrijven over een toekomst met automatisering. Daarnaast was er tijdens de workshop gelegenheid voor de deelnemers om op de brieven te reflecteren en werden de verschillende toekomstbeelden besproken. Door middel van kwalitatieve analyse werden de twee toekomstbrieven van de deelnemers onderworpen aan een constante vergelijking op de volgende punten: het benoemen van automatisering, en het benoemen van verwachte veranderingen in de toekomst. Daarnaast werd het transcript van de workshop met de verbeeldingen van de toekomst uit de brieven aangevuld, om op die manier de mogelijke verschillen tussen de generaties scherper te stellen, en om er een completer beeld van te vormen.

Resultaten. Uit alle geanalyseerde brieven is naar voren gekomen dat de toekomstbeelden van de deelnemers erg variëren. Het perspectief waarin de brieven zijn geschreven hangt erg af van de dagelijkse bezigheden van de deelnemers. Er zijn verschillen in het benoemen van automatisering en de verwachte veranderingen in de toekomst waargenomen tussen de verschillende generaties. Daarnaast heeft het volgen van de workshop ertoe geleid dat de geschreven brieven tijdens de workshop meer benoemen van automatisering bevatten. De resultaten uit de toekomstbrieven en de workshop tonen verder aan dat de oudere generatie met meer angst en onzekerheid tegen de toekomst aankijkt dan de jongere generatie. Beide generaties zijn echter wel in staat om de toekomst positief tegemoet te zien en daarnaast zijn beide generaties ervan overtuigd dat de mens altijd in staat is om zich aan te passen aan de nieuwe ontwikkelingen en automatisering.

Conclusies. De toekomstbeelden laten zien dat er verschillen zijn tussen generaties in hoe er tegen de toekomst aan gekeken wordt. De toekomstverbeeldingen verschillen voor alle deelnemers in wat zij als een florerende toekomst zien. De verbeeldingen zijn erg afhankelijk van de dagelijkse activiteiten en de gevoelens die de deelnemers hebben in het heden, en het is tevens afhankelijk van de leeftijd. Het gevoel van welbevinden in het heden kleurde de toekomstbeelden en wensen van de deelnemers over de toekomst. Als aanbeveling voor vervolgonderzoek geldt dan ook, als gevolgtrekking uit de bevindingen van dit onderzoek, dat de connectie tussen het welbevinden in het heden en het in staat zijn om een florerende toekomst te verbeelden verder en dieper onderzocht kan worden.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Floreren	7
Toekomstverbeelding	8
Automatisering en generatieverschillen	9
Technology Acceptance Model	10
Acceptatie en onzekerheid	11
Onderzoeksvraag	12
Methode	13
Workshop The Future Now Experience	13
Deelnemers en werving	14
Procedure	15
Meetinstrumenten	17
Beschrijving van de workshop The Future Now Experience	19
Analyse	20
Resultaten	22
Algemene resultaten uit alle toekomstbrieven	22
Casus 1	23
Casus 2	26
Casus 3	29
Casus 4	33
Conclusies en discussie	36
Hoe zien de verbeeldingen van een florerende toekomst eruit?	36
Wat zijn de overeenkomsten en verschillen in de verbeeldingen tussen de verschillende generaties?	38
Sterke en zwakke punten van het onderzoek en aanbevelingen voor vervolgonderzoek	41
Slotconclusie	44
Referentielijst	45
Bijlage 'Uitnodigingspakket'	48

Inleiding

Het doel van dit onderzoek is om te onderzoeken hoe mensen een toekomst verbeelden waarin ze, ondanks of met automatisering van arbeid, floreren. Hoe kijken ze tegen automatisering aan en hoe ziet een toekomstbeeld er voor hen uit waarbij automatisering een grote rol speelt? Worden mensen er gelukkig van wanneer de automatisering veel van de taken, die ze nu nog zelf moeten uitvoeren, over zal nemen en ze daardoor meer tijd voor andere dingen hebben?

Het gebruik en de acceptatie van automatisering binnen de maatschappij is een onderwerp dat vaak onderzocht is. Leeftijd blijkt een belangrijke factor voor het gebruik en acceptatie van automatisering. Zo kwam er als belangrijkste conclusie uit het onderzoek van Gilly en Zeithaml (1985) dat de oudere generatie de laatste groep vormt die een nieuw technologisch product in gebruik neemt, en de jongere generatie het snelst een nieuw technologisch product in het dagelijks leven opneemt. Daarnaast concludeerden Czaja et al (2006) in hun onderzoek dat de leeftijdscategorie het belangrijkste verschil vormt in het ontwikkelen van positieve of negatieve gevoelens ten opzichte van automatisering en de daarmee gepaard gaande veranderingen in de maatschappij. Het is dan ook van belang om te onderzoeken hoe de toekomstverbeeldingen van mensen beïnvloed wordt door de factor leeftijd, zodat de uitkomsten van dit soort onderzoeken bij kunnen dragen aan het ontwikkelen van een maatschappij waarbij automatisering er voor zorgt dat alle leeftijdscategorieën kunnen floreren.

In dit kwalitatieve onderzoek zal persoonlijke toekomstverbeelding centraal staan. Deze persoonlijke toekomstverbeelding is van belang doordat het weergeeft over hoe mensen denken dat ze zullen floreren in de toekomst en hoe automatisering daarin een rol zal spelen. Uit deze persoonlijke toekomstverbeelding, die door middel van het schrijven van toekomstbrieven en het deelnemen aan een workshop gemeten zal worden, kan er een weergave gevormd worden over de houdingen ten opzichte van automatisering, en hoe dit een rol speelt in het dagelijkse leven in de toekomst.

Floreren

Rond het eind van de vorige eeuw is er een nieuwe stroming opgekomen die zich met name richt op het welbevinden en positieve kanten van het leven van de mens. Deze stroming kreeg door deze insteek de naam positieve psychologie en kan gezien worden als een voortzetting van de humanistische psychologie (Baumeister, Vohs, Aaker & Garbinsky, 2013). Binnen de positieve psychologie gaat de aandacht uit naar het welbevinden en het goed kunnen functioneren van de mens (Westerhof & Bohlmeijer, 2010) en staat het behandelen van stoornissen niet langer meer centraal. Martin Seligman (2013), grondlegger van de positieve psychologie, ziet het welbevinden als een centraal punt binnen de stroming positieve psychologie en geeft aan dat er meer belang wordt gehecht aan het bevorderen van positieve karaktereigenschappen en het optimaal kunnen deelnemen aan de samenleving, dan aan het behandelen van een ziektebeeld van een stoornis of negatieve gebeurtenissen in het leven van de mens (Seligman & Csikzentmihalyi, 2000). Een centraal concept binnen positieve psychologie is welbevinden. Welbevinden kan onderverdeeld worden in: positieve emoties, betrokkenheid, relaties, betekenis, en prestaties. Deze elementen kunnen allemaal invloed op elkaar uit oefenen en staan met elkaar in verbinding. Zowel positieve als negatieve gevoelens en gedachten kunnen door de elementen opgewekt of ervaren worden en er daardoor voor zorgen dat het geheel als een positief of negatief welbevinden ervaart kan worden (Seligman & Csikzentmihalyi, 2000). Het welbevinden is hetgeen dat alles samen kan voegen, dat wil zeggen dat wanneer een persoon een laag welbevinden ervaart hij of zij zich dan ook moeilijker een positieve toekomst kan voorstellen. Wanneer een persoon een hoog welbevinden ervaart zal het eenvoudiger voor deze persoon zijn om zich een positieve toekomst voor te stellen.

Floreren is een begrip dat voor optimaal welbevinden staat, en wat door Keyes (2005) gezien wordt als een combinatie van emotioneel, sociaal en psychologisch welbevinden. Deze combinatie is per definitie natuurlijk niet per se positief, maar wanneer deze combinatie als positief wordt ervaren en gepaard gaat met een hoog functioneren in de samenleving, dan kan dit beschouwd worden als floreren

(Westerhof & Keyes, 2010). Wanneer men floreert is er sprake van een positieve geestelijke gezondheid (Keyes, 2005). Het is echter anders dan welbevinden omdat het hier meer om de intentie gaat om bewust positief in leven te staan of bewust keuzes te maken die het floreren (en daarmee de geestelijke gezondheid) bevorderen (Keyes 2005). Floreren staat voor de intentie om van het dagelijks leven te genieten en er het beste van te maken (Westerhof & Keyes, 2010) terwijl welbevinden niet uit gaat van het maken van een bewuste keuze om positief tegen dingen aan te kijken. Het verschil tussen floreren en welbevinden is dus dat floreren een bewuste keuze is, terwijl welbevinden onbewust tot stand komt. Uit het onderzoek van Sools en Mooren (2012) is al gebleken dat onbewuste positieve of negatieve gevoelens van welbevinden een impact hebben op de toekomstverbeelding. De toekomstverbeelding kenmerkt zich dan door dezelfde positieve of negatieve invloeden die gepaard gaan met het onbewuste welbevinden. Wanneer men dus bewust of onbewust ervoor kiest om positief dan wel negatief in het leven te staan, kan men vervolgens via een verbeelding van een florerende toekomst ook onderzoeken of deze houding doorgetrokken wordt in de toekomst. Hiermee wordt ook meteen het belang van het verbeelden van een toekomst waarin men floreert aangegeven, namelijk dat het de veerkracht van de mensen weergeeft.

Toekomstverbeelding

Een manier om te onderzoeken hoe mensen denken te kunnen floreren in de toekomst is het gebruik maken van narratieve toekomstverbeelding. Afkomstig uit de narratieve psychologie, waarin het levensverhaal centraal staat, wordt er bij deze richting vanuit gegaan dat er betekenis verleent kan worden aan de ervaringen van mensen door er verhalen over te vertellen of te schrijven. Wanneer er verhalen over ervaringen en gebeurtenissen gemaakt kunnen worden, dan is het mogelijk om te achterhalen wat deze ervaringen of gebeurtenissen voor betekenis in het verleden of de toekomst kunnen hebben. Het kan daarmee een belangrijk onderdeel van het opbouwen van een levensverhaal zijn (Bohlmeijer & Westerhof,

2012). Het verband met welbevinden en floreren is te vinden in het feit dat narratieve toekomstverbeelding een bijdrage kan leveren aan het gevoel van welbevinden en floreren (Chiu, 2012). Wanneer het kunnen verbeelden van een toekomst die voornamelijk positief is van grote invloed kan zijn op het floreren in de toekomst, welke rol speelt leeftijd hier dan in? Zijn er verschillen in het verbeelden van een toekomst waarin men floreert tussen generaties?

Automatisering en generatieverschillen

De maatschappij blijft zich steeds verder ontwikkelen en er komen steeds nieuwe leefstijlen en leefvormen bij die gebonden zijn aan veranderde waarden en normen, en hiermee een kloof kunnen vormen tussen de oudere en jongere generaties (Ester, Diepstraten & Vinken, 2008). Deze kloof is niet alleen aanwezig in het dagelijks leven en het kunnen en tevens willen gebruik maken van nieuwe technologieën, maar ook in de verbeelding van de toekomst. De verschillen die deze kloof in de verbeelding van een toekomst vormen, bestaan natuurlijk uit meerdere aspecten, immers een generatie is niet alleen maar te definiëren of vast te stellen als generatie door het gebruik maken van nieuwe technologieën of de mate van automatisering. De verschillen per generatie gaan onder andere gepaard met verschillende waarden en normen, demografische verschuivingen, veranderingen in cultuur en maatschappij, veranderingen in communicatie en communicatievormen, etc. En zo zijn er een verscheidenheid aan aspecten op te noemen die de basis vormen voor een bepaalde generatie.

Volgens klassiek generatietheoreticus Karl Mannheim (1893-1947) vindt er continu een verschuiving van een generatie plaats. Mannheim was één van de eerste theoretici die de verschillen tussen generaties niet wijdde aan de destijds gangbare opvatting dat er een nieuwe generatie ontstaat wanneer een kind als volwassene wordt beschouwd, wat inhoudt dat er om de ongeveer dertig jaar een nieuwe generatie tot stand komt. Mannheim (1929) ging er vanuit dat de maatschappij en daarmee ook de cultuur continu aan veranderingen onderhevig is en dat daarmee dus ook de verschillen tussen

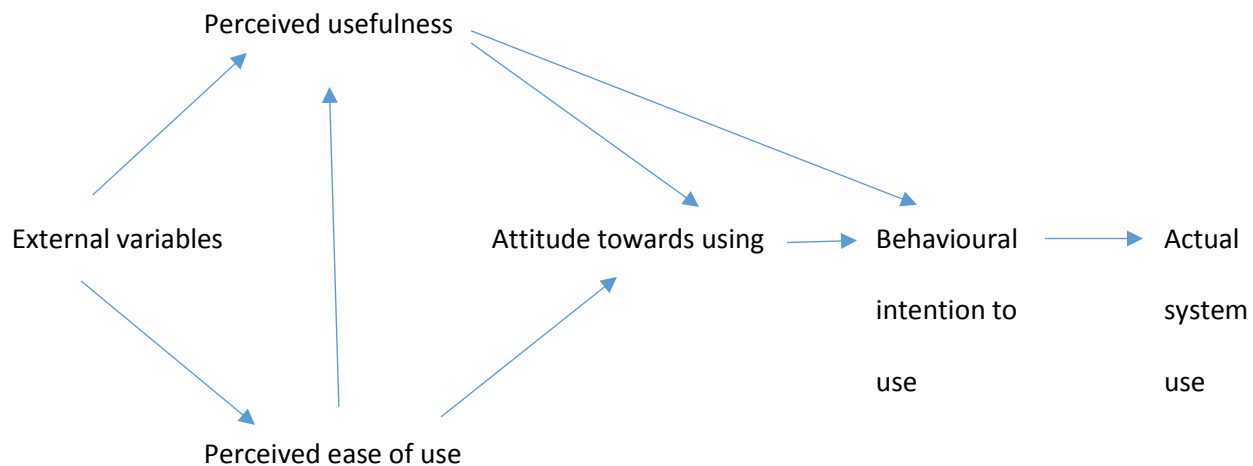
generaties een gevolg zijn van deze veranderingen in de cultuur en maatschappij. De vorming van een generatie is daarmee afhankelijk van de cultuur en eigentijdse opvattingen over waarden en normen en tevens zeer afhankelijk van de aanwezige technologie en de ontwikkelingen daarvan. Wat echter wel voor grote verschillen per generatie kan zorgen is de aanwezigheid of de beschikbaarheid van mogelijkheden om de toekomst te veranderen. Het gaat hierbij niet om de mogelijkheid om technologieën aan te passen en verder te ontwikkelen, maar om de mogelijkheid om keuzes te maken die niet gebonden zijn aan bijvoorbeeld een sociaal-economische status of een bepaalde plek of gebied waar men opgroeit. Huidige generaties hebben hierbij meer keuzemogelijkheden om hun toekomst in te richten en te verbeelden, en tevens om deze vaker te veranderen, dan oudere generaties. Oudere generaties waren meer gebonden aan de keuze die ze voor hun beroep hadden gemaakt of aan de sociaal-economische status. Huidige generaties hebben deze gebondenheid veel minder en zijn daardoor meer in staat om vaker een nieuwe weg in te slaan of om nieuwe keuzes te maken (Ester, Diepstraten & Vinken, 2008). Hierin speelt de ontwikkelingen op het gebied van educatie een belangrijke rol. Immers de beschikbaarheid en aanwezigheid van educatie is niet door alle generaties heen hetzelfde geweest en zal ook in de toekomst continu aan veranderingen onderhevig zijn en verder ontwikkelen.

De aanwezigheid van steeds meer keuzes en opties voor bijvoorbeeld de arbeidsmarkt verandert telkens het toekomstperspectief van de huidige generaties. Waar het bij de oudere generaties meestal al eerder vast lag door de mindere aanwezigheid van opties, is het bij de huidige generaties makkelijker om het toekomstperspectief, en daarmee ook de verbeelding van een toekomst, te veranderen of bij te stellen. Door de steeds nieuwere ontwikkelingen van technologieën en automatisering is het immers steeds eenvoudiger om van carrière of levensstijl te veranderen. Tevens is men door alle nieuwe methoden van communicatie ook steeds minder gebonden aan een vaste locatie of plek, waardoor er continu veranderingen en verschillen in het toekomstbeeld en verbeeldingen op kunnen treden. De verschillen in de toekomstverbeeldingen tussen de generaties kunnen door al deze factoren dan ook steeds groter

worden. Wat echter een belangrijke factor is in het blijven mee veranderen in de maatschappij en het kunnen omgaan met nieuwe technologische veranderingen, is de acceptatie van automatisering.

Technology Acceptance Model

Hoe we omgaan met automatisering is voor ieder mens verschillend en welke rol automatisering speelt in het leven van de mens is van veel factoren afhankelijk. Er zijn vele onderzoeken in de literatuur beschreven die verschillende theorieën testen die trachten te voorspellen hoe nieuwe technologieën door mensen worden geaccepteerd. Eén van deze onderzoeken die zich met name richt op het kunnen voorspellen van menselijk gedrag bij de acceptatie van nieuwe technologieën en automatisering, is het onderzoek van Fred Davis uit 1989. Davis (1989) kwam, om de acceptatie van nieuwe technologieën en automatisering te kunnen onderzoeken, in zijn onderzoek naar de acceptatie van informatie technologie, met een model die op individueel niveau probeert vast te stellen hoe informatie systemen geaccepteerd worden. Dit model is dan ook genaamd *Technology Acceptance Model*. Het model biedt de mogelijkheid om te kunnen voorspellen hoe nieuwe technologieën en informatie systemen aangenomen worden bij een grote variatie aan individuen maar ook culturen in het algemeen. Het model gaat ervan uit dat de acceptatie van nieuwe technologieën afhankelijk is van het nut van deze technologieën. Daarnaast is de moeilijkheidsgraad in het gebruik van deze technologieën ook van groot belang. Wanneer een nieuwe technologie makkelijk te gebruiken is en er weinig handelingen nodig zijn om deze toe te passen, dan zal deze sneller in het dagelijks gebruik geaccepteerd en opgenomen worden (Yousafzai, Foxall, & Pallister, 2007). Het model incorporeert vele aspecten van de sociale psychologie, zoals attitudes en gedragingen. Het model kent als basis het geloof, attitude, en gedragingen van een persoon/groep/cultuur die ervoor kunnen zorgen dat er op een bepaalde manier naar een nieuwe technologie wordt gekeken, wat vervolgens de acceptatie van de nieuwe technologie beïnvloedt. In schema-vorm ziet het model er als volgt uit:

Figuur 1: Technology Acceptance Model (Davis, 1989)

Het model geeft aan dat er meerdere externe variabelen een rol kunnen spelen. Eén van deze externe variabelen kan ook hier de leeftijd van een persoon zijn, of het behoren bij een bepaalde generatie. Binnen verschillende generaties kunnen er grote verschillen zijn in het gebruik van nieuwe technologieën en de acceptatie hiervan (Bandura, 1991). Zo is het mogelijk dat er door een oudere generatie veel negatiever tegen automatisering aan wordt gekeken dan een jongere generatie. Een negatieve houding ten opzichte van automatisering en nieuwe technologieën zou er dan vervolgens ook voor kunnen zorgen dat er geen acceptatie van de automatisering en technologieën plaatsvindt. Een positieve houding zou dan juist voor acceptatie kunnen zorgen.

Acceptatie en onzekerheid

Wat een belangrijk begrip vormt binnen de acceptatie van automatisering en nieuwe technologieën en het kunnen vormen van een positieve dan wel negatieve houding ten opzichte van deze veranderingen, is

de aan- of afwezigheid van onzekerheid bij een persoon. Onzekerheid kan verschillende oorzaken hebben, zoals financiële moeilijkheden, lichamelijke beperkingen, emotionele of sociale perikelen, etc. Meerdere factoren kunnen de oorzaak zijn van onzekerheid bij een persoon, maar het effect is in bijna alle gevallen gelijk en kenmerkt zich vrijwel altijd door een negatiever zelfbeeld en angst voor nieuwe dingen of ondernemingen (Gezondheidsplein, 2016). Wanneer mensen onzeker zijn over bepaalde aspecten of factoren van het leven, of over de toekomst, zullen deze mensen veel minder geneigd zijn om nieuwe technologieën uit te proberen of deze aan te nemen (Bandura, 1991). Deze nieuwe technologieën zullen dan meestal ook geen deel uitmaken van de toekomstverbeelding van persoon die hier erg onzeker over is, of ze zullen met een bepaalde mate van angst en negatieve gevoelens worden bekeken (Yousafzai, Foxall, & Pallister, 2007). Het kunnen accepteren van een nieuwe technologie of een nieuwe ontwikkeling en hier mee kunnen omgaan, is daarmee dus ook van grote invloed op het kunnen verbeelden van de toekomst.

Onderzoeksvraag

Samenvattend is er uit de literatuur gebleken dat toekomstverbeelding gevormd en gekleurd wordt door meerdere verschillende factoren. Factoren zoals de acceptatie van automatisering en de aanwezigheid van angst of onzekerheid bij mensen kunnen van grote invloed zijn op het vormen van een toekomstbeeld. Daarnaast kunnen generatieverschillen en de omgang met nieuwe technologische veranderingen zorgen voor een positieve of negatieve houding ten opzichte van automatisering in de toekomst. Via het schrijven van brieven uit de toekomst is het mogelijk om deze houdingen te meten. Het meten van de houdingen ten opzichte van de toekomst door middel van deze narratieve toekomstverbeelding is van belang omdat het de veerkracht van de mensen weergeeft.

Het doel van deze scriptie is om te onderzoeken hoe mensen tegen de toekomst aankijken en hoe een toekomst waarin ze floreren er voor hen uit zal zien. Om bovengenoemde theorieën en de verschillen in toekomstverbeelding en in acceptatie van automatisering binnen generaties te kunnen onderzoeken is er de volgende onderzoeksvraag opgesteld:

‘Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen verschillende generaties in verbeeldingen van een florerende toekomst waarin automatisering een grote rol speelt?’

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn er tevens een aantal deelvragen opgesteld:

- Hoe zien de verbeeldingen van een florerende toekomst eruit?
- Wat zijn de verschillen en overeenkomsten in die verbeeldingen tussen verschillende generaties?

Methode

Workshop ‘The Future Now Experience’

De data voor dit onderzoek en alle andere benodigde informatie is verzameld tijdens een workshop genaamd ‘The Future Now Experience’. Deze workshop werd gehouden op 6 april 2017 in het gebouw ‘The Gallery’ op de Universiteit Twente. De workshop werd geleid door de eerste begeleider van dit onderzoek, Dr. Anneke Sools, en had een totale duratie van 1,5 uur. Voorafgaand aan deze workshop is de opzet van de workshop en manier van data verzameling voor dit onderzoek goedgekeurd door de ethische commissie van de faculteit Behavioral, Management and Social Sciences. De deelname aan de workshop en het schrijven van de toekomstbrieven was geheel vrijwillig en alle deelnemers hebben vooraf aan de workshop het *informed consent* ondertekend. Het doel van de workshop was het stimuleren van de verbeelding en het evalueren van de toekomstverbeeldingen. Daarnaast was er tijdens de workshop

ruimte voor het bespreken van de ervaringen die de deelnemers hebben opgedaan met het schrijven van de toekomstbrieven.

Deelnemers en werving

De werving van de deelnemers voor dit exploratieve onderzoek vond plaats in de laatste drie weken van februari 2017. Het streven voor het houden van de workshop en het kunnen onderzoeken van de verschillende onderzoeksvragen, was een deelnemersaantal van minimaal 6 deelnemers, waarbij de voorkeur uitging naar een deelnemersaantal boven deze 6. De deelnemers zijn op meerdere manieren geworven, maar alle manieren vielen onder ‘convenience sampling’. Dit wil zeggen dat de deelnemers zijn geworven onder kennissen en familieleden van de onderzoekers, maar deze deelnemers zijn op verschillende manieren benaderd. Deze manieren liepen uiteen van het mondeling aanspreken tot het benaderen via mail of ander soortige berichten. Het benodigde aantal deelnemers werd op deze manier bereikt dus er is verder geen gebruik gemaakt van een andere manier van sampling.

Tijdens de wervingsperiode van in totaal 4 weken (inclusief de week waarin de workshop is gehouden) zijn er in totaal 11 brieven verzameld. De eerste 6 brieven zijn door de deelnemers een week voorafgaand aan de workshop geschreven, de andere 5 brieven zijn tijdens de workshop van 6 april geschreven. Alle brieven zijn in het Nederlands geschreven om dat de deelnemers allen de Nederlandse nationaliteit bezitten. Van de deelnemers waren er 4 vrouwen en 2 mannen aanwezig tijdens de workshop. Eén deelnemer had zich voorafgaand aan de laatste wervingsweek afgemeld en door omstandigheden heeft deze deelnemer ook geen brief kunnen schrijven. Deze deelnemer is niet meegenomen in het totale aantal deelnemers of in de analyses. Een andere deelnemer had tijdens de workshop moeite met het schrijven van een tweede toekomstbrief en was hierdoor niet in staat om een tweede brief te produceren. De uitingen van deze deelnemer tijdens de discussie en de eerste toekomstbrief zijn echter wel meegenomen in de analyses doordat deze een toegevoegde waarde bevatten. Alle deelnemers hebben

een vragenlijst met demografische gegevens ingevuld voorafgaand aan de workshop en hier kwam uit naar voren dat het opleidingsniveau en de leeftijd erg divers is. Het opleidingsniveau varieert van 'basisonderwijs' tot 'hoger beroepsonderwijs'. Dit komt mede door de wervingsmethode waarbij er in de directe omgeving van de onderzoekers gevraagd is naar deelnemers. Deze wervingsmethode heeft ook als gevolg dat er variatie is in de leeftijdscategorieën doordat hier specifiek naar geworven is. Het overzicht van de demografische gegevens van de deelnemers is in tabel 1 weergegeven.

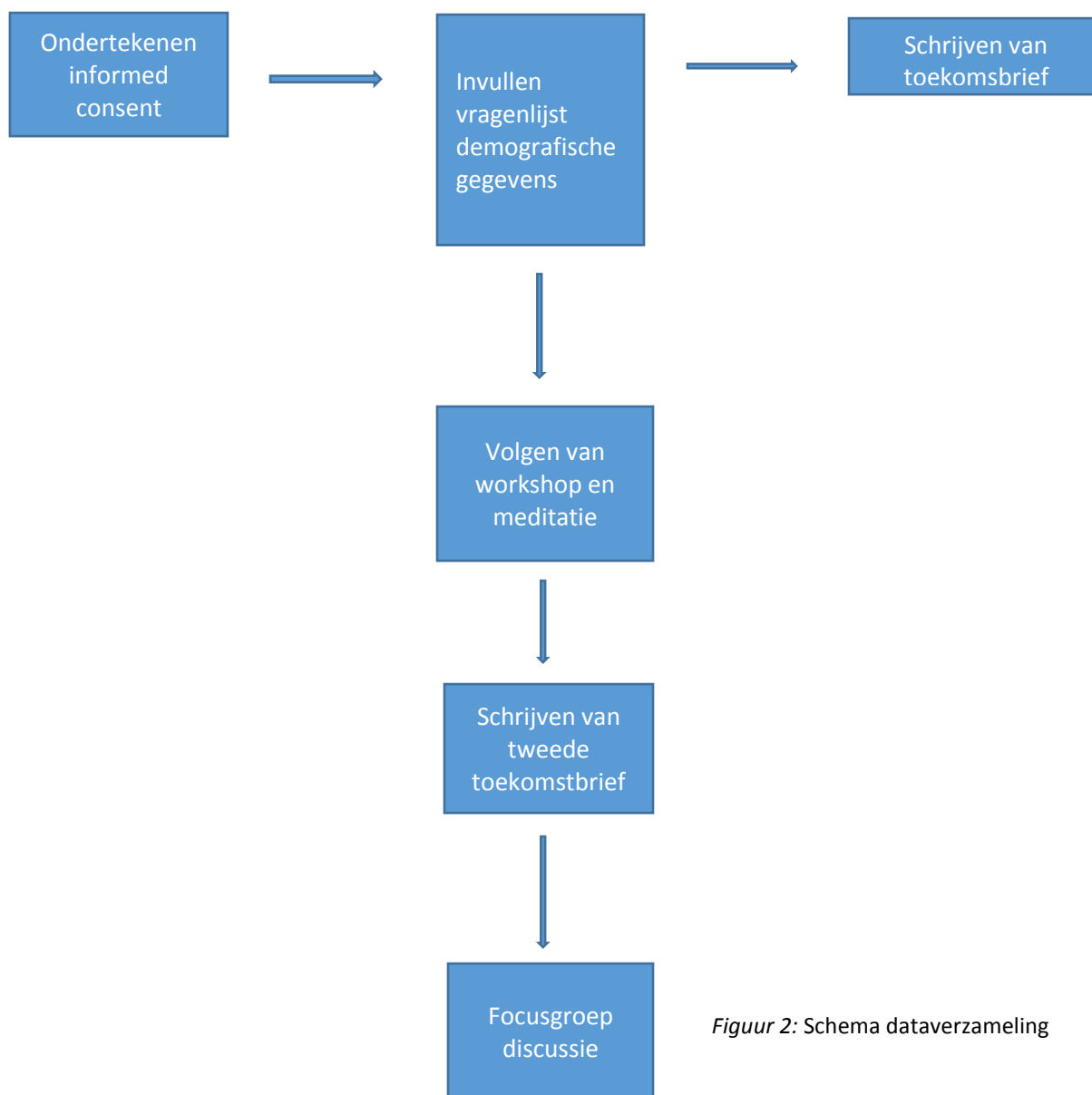
Tabel 1: Demografische gegevens van de deelnemers

Geslacht	Leeftijd	Beroep	Opleiding	nationaliteit
Vrouw	50	Verzorgende IG	Verzorgende IG niveau 3	Nederlandse
Vrouw	69	Verkoopster	Lager beroepsonderwijs	Nederlandse
Man	26	Software ontwikkelaar	Bachelor Business IT	Nederlands
Vrouw	21	Student	VWO/Creative Technology	Nederlandse
Vrouw	45	Studente/horeca	Psychologie UT	Nederlandse
Man	51	Verkoop/musicus	Groothandel/HBO/Conservatorium	Nederlands

Procedure

De data voor dit onderzoek is op 4 verschillende manieren verzameld. Op de eerste plaats ontvingen de deelnemers uiterlijk een week voorafgaand aan de workshop een uitnodigingspakketje met daarin de instructie voor het schrijven van een toekomstbrief. Deze brief diende ook voorafgaand aan de workshop geschreven te zijn. Daarnaast bevatte het uitnodigingspakketje een korte vragenlijst over de demografische gegevens van de deelnemers. Deze vragenlijst diende ook voorafgaand aan de workshop

ingevuld te zijn. De derde manier van het verzamelen van data bestond uit het schrijven van een tweede toekomstbrief tijdens de workshop. Deze tweede brief werd tijdens de workshop voor gedragen en aan het einde van de workshop ingeleverd aan de onderzoekers. De vierde en tevens laatste manier van data verzameling bestond uit de gegevens en informatie die naar voren kwam tijdens de focusgroep discussie. Deze discussie maakte deel uit van de workshop en had als doel om het verbeelden te stimuleren en hierover te praten en tevens toekomstbeelden te vergelijken onder de deelnemers. Figuur 2 geeft schematisch de procedure van het verzamelen van de data weer.

Figuur 2: Schema dataverzameling

Meetinstrumenten

Voor de analyse van de data en het beantwoorden van de onderzoeksvragen is er gebruik gemaakt van drie verschillende meetinstrumenten. Deze drie meetinstrumenten zijn: de korte vragenlijst over de demografische gegevens, de brieven vanuit de toekomst en de focusgroep discussie.

De korte vragenlijst over de demografische gegevens bestaat uit 6 items die de leeftijd, het geslacht en het opleidingsniveau meten. Daarnaast werd er gevraagd welk beroep er wordt uitgeoefend en in welke sector van de arbeidsmarkt de deelnemers werkzaam zijn. Deze vragenlijst is zo opgesteld dat alle aspecten van de verschillende invalshoeken van de onderzoekers voor dit onderzoek bevestigd werden. Zie voor de volledige vragenlijst de bijlage 'Uitnodigingspakket'.

De brieven vanuit de toekomst is het belangrijkste meetinstrument van dit onderzoek en hierbij gaat het om brieven die de deelnemers aan zichzelf of een andere persoon schrijven, gedacht vanuit een fictieve tijd en plaats vanuit de toekomst. De brief vanuit de toekomst is al op meerdere manieren toegepast tijdens verschillende wetenschappelijke onderzoeken. De methode waar dit onderzoek gebruik van heeft gemaakt en op gebaseerd is, staat beschreven in hoofdstuk 13 (Sools, Mooren en Tromp, 2013) uit het Handboek Positive Psychologie (Bohlmeijer et al, 2013). Dit onderzoek kent echter wel een andere invalshoek dan eerdere uitgevoerde onderzoeken, en wel dat dit onderzoek zich focust op een toekomst waarin men floreert. De instructie voor het schrijven van een brief vanuit de toekomst voor dit onderzoek kende daarom ook de aanpassing dat de te schrijven verbeelding een toekomstverbeelding diende te zijn waarin de schrijver van de brief floreert. Een kleine uitleg over wat floreren inhoudt is daarom in de instructie voor de toekomstbrief beschreven. De deelnemers dienden een fictieve positieve situatie, gebeurtenis of plaats voor te stellen waarbij het duidelijk wordt dat ze in deze toekomst floreren. Deze brief hoefde maximaal uit 400 woorden te bestaan. De instructie voor de brief vanuit de toekomst is

hieronder in figuur 3 te vinden. De instructie voor de tweede toekomstbrief was nagenoeg hetzelfde, maar mocht een vervolg op de eerste brief zijn.

Figuur 3: Instructie voor het schrijven van een brief vanuit de toekomst

Instructie voor het schrijven van een brief vanuit de toekomst

Hieronder kunt een aantal tips en aanwijzingen vinden die u een wellicht een idee kunnen geven over wat de bedoeling is van het schrijven van een brief uit de toekomst. De aanwijzingen kunnen u helpen om een beeld te vormen voor uw eigen brief. U bent geheel vrij om de brief naar eigen idee en op eigen wijze te schrijven.

Waar en wanneer

Stelt u zich voor dat u in een tijdmachine stapt. Deze tijdmachine kan u naar elke gewenste plaats en tijd in de toekomst transporteren. Stelt u zich de plaats en de tijd voor waar u zich nu in de toekomst bevindt. Het tijdstip in de toekomst kunt u zelf kiezen, het kan een dag, week of maanden vooruit zijn, maar ook jaren. Dit is geheel aan uw eigen verbeelding. De plaats waar u naartoe gaat in de toekomst is ook geheel aan uw eigen verbeelding. Deze plaats kan en mag van alles zijn. Het kan ergens in een ander land zijn, in de natuur, in het water of de lucht, een drukke plek of juist een stille, enz. Kortom: u kunt uw verbeelding de vrije loop laten.

Waar kunt u over schrijven?

Stelt u zich een toekomst voor waarin u **floreert**. Floreren betekent je heel goed voelen en het gevoel hebben in staat te zijn om te doen wat je graag wil.

Vertel nu uw verhaal van een concrete dag, gebeurtenis of een specifiek moment waarop u floreert. Vertel vervolgens hoe u in die florerende situatie bent aangekomen, wat er is gebeurd onderweg naar die toekomst en hoe u op het leven van nu terugkijkt. U kunt uw verbeeldingskracht volop gebruiken. Het gaat hier om iets wat nog niet gebeurd is en het is een kans om te verzinnen wat er nog zou kunnen gebeuren. Sluit af met een boodschap aan iemand in het heden.

Aan wie kunt u de brief schrijven?

Bedenk aan wie u de brief wilt richten. U kunt de brief bijvoorbeeld schrijven aan uzelf, en geeft daarmee een positieve boodschap door aan uzelf. Of u schrijft de brief voor iemand anders en geeft daarmee een boodschap door aan een familielid, of een volgende generatie. Alles is hierbij denkbaar en mogelijk.

Houd als richtlijn voor de lengte van de brief ongeveer 400 woorden aan (dit is 1 A4).

Het derde en laatste meetinstrument was de focus groep discussie. Ook hier week de opzet van de discussie af van eerdere onderzoeken op het punt dat dit onderzoek, en daarmee ook de discussie, zich voornamelijk toespitste op het floreren in de toekomst. De deelnemers aan de workshop kregen allen en inleiding over het onderwerp floreren in de toekomst. Daarna werden ze een meditatie ingeleid die als doel had om de verbeelding te stimuleren. Na deze meditatie volgde er een korte uitleg over het schrijven van de tweede toekomstbrief, die in de 20 minuten na de meditatie geschreven diende te worden. Na het schrijven van de brief werden de brieven allen voorgedragen en kon men zich uiten over de verschillende

onderdelen van de brieven. Als volgt werd er een discussie geopende over de verschillende aspecten van de toekomst en waar de deelnemers positief over gestemd waren en waar ze met angst tegenop zagen. Door de discussie is er veel data naar voren gekomen die anders in de brieven verborgen was gebleven of die niet uit de brieven te halen waren geweest. Deze additionele data had ook tot doel om een beter beeld te kunnen schetsen van de verschillen tussen personen, leeftijd en opleiding met betrekking tot het kunnen verbeelden van de toekomst.

Beschrijving van de workshop 'The Future Now Experience'

Het doel van de workshop was het stimuleren van de verbeelding en een platform aanbieden om ervaringen over het schrijven van een brief vanuit de toekomst te delen of een reflectie te geven op de geschreven toekomstbeelden. De workshop ging direct voorspoedig van start met een ruim omvattende inleiding van de workshopleider over het floreren in de toekomst en het kunnen mediteren om zo de verbeelding de ruimte te geven. De workshopleider noemde een aantal voorbeelden van technische innovaties die meteen door de groep deelnemers werden meegenomen in de discussie. De rol die de workshopleider had in het begeleiden van de meditatie en het leiden van de discussie is van groot belang gebleken doordat er bij de wat oudere generatie angst en onzekerheid bestond over de invloed van technische innovaties en automatisering in het dagelijks leven in de nabije (en verre) toekomst. Door tijdens de discussie de deelnemers de ruimte te geven om de vrije associatie te benutten en uit te putten, kwamen er steeds meer ideeën over de vorm en inhoud van nieuwe technologieën tot stand die er toe hebben geleid dat de angst en onzekerheid afnam bij de oudere generatie en het enthousiasme van de jongere generatie benadrukt werd. Op die manier waren alle deelnemers aan het einde van de workshop er toe in staat om een persoonlijke toekomstverbeelding te beschrijven en hier op te reflecteren. De workshopleider straalde rust en begrip uit en dit werd als zeer positief ervaren door de deelnemers, wat als gevolg had dat een discussie over de verschillende toekomstbeelden snel tot stand kwam. Daarnaast was deze rustige houding ook van belang in het geruststellen over de onzekerheid van de toekomst en het

geheel leiden in een positieve en ontspannen sfeer. Uit de workshop kwam duidelijk naar voren dat er geen oordeel werd geveld over de verschillende interpretaties van de toekomstverbeeldingen, maar dat het diende om een cultuur en maatschappij te kunnen voorstellen waarbij men floreert door middel van technische innovaties en automatisering. De hele workshop is door deze houding en sfeer op een respectvolle manier verlopen en de deelnemers waren enthousiast en hebben het geheel als leuk en interessant ervaren.

Analyse

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag en de verschillende deelvragen werd data gehaald uit de drie meetinstrumenten. Omdat het bij dit onderzoek voornamelijk gaat over hoe de deelnemers aan het onderzoek een toekomst zien waarin ze floreren, is de eerste analyse volledig gebaseerd op de toekomstverbeeldingen die in de brieven van de deelnemers zijn beschreven. De twee brieven van de deelnemers over een toekomst met en zonder automatisering, werden via een proces van constante vergelijking met elkaar vergeleken op de volgende punten:

- 1) Wordt automatisering genoemd en hoe? Hierbij gaat het er vooral om wat voor beeld er van de toekomst met automatisering geschetst wordt en welke rol automatisering speelt in het dagelijks leven. Daarnaast spelen culturele veranderingen een rol en de houding ten opzichte van deze veranderingen (zowel technologische als culturele) van de deelnemer.
- 2) Welke veranderingen worden er verwacht in de toekomst? Belangrijk bij dit punt is het kijken naar hoe de deelnemers invulling geven aan technologische veranderingen en wat de verschillen zijn tussen het verleden en het de toekomst die naar voren komen in de toekomstbrieven.

Nadat het duidelijk is geworden hoe de verbeeldingen van de toekomst waarin de deelnemers floreren eruit zien, werd er gekeken naar de verschillen en overeenkomsten tussen de brieven. Hierbij werd er met name gelet op de generatie verschillen, wat inhoudt dat er een lijn getrokken is tussen de leeftijd van de deelnemers en de brieven die ze hebben geschreven. Hiervoor werden de, door de deelnemers ingevulde, demografische gegevens gebruikt.

Voor het analyseren van de data en het beantwoorden van de vragen zijn er 4 casussen geselecteerd om de analyses te doorlopen. Deze 4 casussen zijn geselecteerd aan de hand van de leeftijd van deze 4 deelnemers. De casussen laten een brede spreiding zien in de leeftijden en de levensfasen van de deelnemers. Er is gekozen voor het analyseren van de toekomstbrieven van de oudste deelnemer, 2 deelnemers rond de vijftig jaar, en een jongere deelnemer die nog studerende is (26 jaar). Daarnaast zijn de casussen geselecteerd op de hoeveelheid benoemingen van automatisering of innovaties die ze bevatten. De 4 casussen laten ook hier een brede spreiding in zien van het bijna niet benoemen van automatisering tot een compleet geautomatiseerd beeld van de toekomst.

De volgende stap in de analyses is dat er naar alle informatie die naar voren is gekomen uit de workshop gekeken werd. De informatie uit de workshop is op dezelfde twee punten vergeleken als de twee toekomstbrieven, met als toevoeging dat er de ruimte tijdens de workshop was, voor de deelnemers, om te reflecteren op de verbeeldingen. De workshop had tot doel de verbeelding over een florerende toekomst te stimuleren en ruimte te geven voor een evaluatie van deze verbeelde toekomst. Daarnaast gaf de workshop de deelnemers de gelegenheid om zich te uiten over de verschillende gevoelens ten opzichte van de veranderingen in de automatisering en de steeds aan vernieuwingen onderhevige technologie. Deze gevoelens en ideeën die opgedaan en besproken zijn tijdens de workshop werden ook met elkaar vergeleken en tevens werd er ook hierin naar overeenkomsten en verschillen gezocht.

Wederom werd ook deze informatie vervolgens gelinkt aan de verschillende leeftijdscategorieën van de deelnemers om op die manier de verschillen en overeenkomsten tussen de generaties duidelijk te krijgen.

Resultaten

Algemene resultaten uit alle toekomstbrieven

Uit de eerste geschreven brieven vanuit de toekomst is naar voren gekomen dat de toekomstverbeeldingen van de deelnemers erg variëren en ingaan op verschillende aspecten van het leven. Waar de ene deelnemer ingaat op de persoonlijke gezondheid in de toekomst gaat de andere deelnemer juist in op de vorm van de maatschappij en de heersende cultuur in het gekozen en beschreven toekomstbeeld. De vormen van de brieven verschillen ook erg in toon en lengte. Een aantal brieven bleken erg kort te zijn en een aantal brieven gaven een bijna volledige beschrijving van een toekomstige maatschappij. Alle brieven zijn op een informele wijze geschreven. Een drietal brieven is aan een specifieke persoon gericht, de andere brieven waren gericht aan diegene die het leest of wil lezen in 2017.

Het perspectief van waaruit de brieven zijn geschreven en van waaruit het toekomstbeeld tot stand is gekomen, wordt erg beïnvloed door de dagelijkse bezigheden van de deelnemers in het nu. Deelnemers die werkzaam zijn, of werkzaam zijn geweest, in bijvoorbeeld de zorg, hebben ook een toekomstverbeelding geschreven die zich bezighoudt met de zorg en een beschrijving geeft van hoe deze door middel van technische innovaties verandert is in de nabije of verre toekomst. Een ander voorbeeld van het perspectief van de toekomstverbeeldingen zijn de brieven geschreven door deelnemers die op dit moment nog studerende zijn. De toekomstverbeeldingen van hen geven een reflectie op een behaalde studie en een baan of carrière die daaruit is voortgekomen en waarin ze floreren. De verbeeldingen zijn wel allemaal op een manier geschreven die duidelijk maakt dat de wensen van de deelnemers in de toekomst zijn uitgekomen en dat ze een lange weg hebben moeten ondergaan om de gewenste levensstijl te kunnen bereiken.

De verbeeldingen die uit de tweede brieven vanuit de toekomst komen kenmerken zich doordat er in al deze brieven veel meer technische innovaties worden genoemd. Waar het in de eerste brieven meer ging om de gezondheid en de beschrijving van maatschappelijke en culturele verschillen tussen de toekomst en nu, ging het er in de tweede brieven voornamelijk om de ontwikkeling van technische veranderingen en hoe deze een rol spelen in het toekomstige leven en wat dit voor het dagelijkse bestaan aan gemak of comfort kan bieden. Het verschil van deze tweede brieven met de eerste geschreven brieven valt aan het volgen van de workshop te wijten. Door de invulling van de workshop en de uitgebreide bespreking van nieuwe technologieën, en de verschillende ideeën die door de deelnemers geopperd werden, zijn alle deelnemers meer geïnspireerd geraakt om over technische veranderingen en automatisering te schrijven in de tweede brieven.

Om de gevonden algemene resultaten verder uit te diepen, zal er hieronder worden ingegaan op 4 verschillende casussen, waarbij de twee geschreven brieven per casus met elkaar zullen worden vergeleken en de informatie uit de workshop als aanvulling op de toekomstverbeeldingen zal worden meegenomen.

Casus 1: vrouw, leeftijd 50 jaar, werkende in de zorg

Brief 1

Een dag in Augustus.

Warm en zonnig is het buiten. De deuren van de huiskamer in het verpleeghuis gaan open omdat de voorzieningen zo zijn dat dat automatisch gaat. De warmte komt binnen en de bewoners horen de vogels fluiten.

De mensen zijn op tijd uit bed gehaald en hebben alle zorg gehad die ze nodig hebben. De een wil graag in een lekker bad. De ander in een whirlpool.

Dit kan omdat ze het van huis uit zo gewent zijn.

Er is personeel genoeg en we hebben alle tijd voor deze mensen.

We lopen een rondje met ze in de grote tuin tussen de fruitbomen en kleurrijke bloemen.

We drinken samen een kopje koffie op het mooie terras. Geen overdreven luxe maar de tijd voor elkaar.

Het is fijn om zo te werken een bewoner het gevoel te geven dat ze gewaardeerd worden ondanks hun beperkingen. Dat ze de tijd en aandacht krijgen die ze nodig hebben en verdienen.

Een boodschap naar het heden:

Lieve mensen denk eraan dat we allemaal oud worden en zorg nodig hebben. Zorg nu al dat het als wij in de toekomst oud zijn wij die zorg ook krijgen en dat je de zorg met liefde kan geven die ik op deze warme dag in augustus geef!!!

Deze eerste toekomstbrief van deze deelnemer geeft heel duidelijk een boodschap weer. Het is een boodschap die de hoop uitspreekt dat er in de toekomst mensen zijn die op dezelfde manier en met dezelfde intentie voor ouderen zullen zorgen als dat zij dat op dit moment doet. De brief geeft weer dat deze vrouw haar werk met plezier en liefde doet en graag ziet dat dit in de toekomst ook bij anderen het geval zal zijn. De brief spreekt niet van culture veranderingen, maar spreekt wel de hoop uit dat er in de toekomst een maatschappij is waarbij men de tijd voor elkaar heeft en elkaar de juiste zorg kan bieden. De toekomstverbeelding waarin deze vrouw floreert geeft niet echt een duidelijk beeld van technologische veranderingen weer of van een leven in een ander klimaat of andere tijdszone. Deze vrouw wenst zich een toekomst waarin de mensen zorgzaam naar elkaar toe zijn en waarin men de tijd voor elkaar neemt. Ze spreekt hiermee een persoonlijke wens uit en dit doet ze vanuit haar eigen perspectief als werkzaam te zijn in de zorg.

Brief 2

Aan mijn ouders en alle andere ouderen.

Om mijn ouders en alle andere ouderen zolang mogelijk thuis of eigenlijk alleen maar thuis te laten wonen.

Ze blijven thuis in hun vertrouwde omgeving waarin zij zich fijn voelen en veilig.

Ze krijgen een slimme meter geplaatst thuis die meet welke zorg behoefte er moet zijn. De meter geeft een signaal af bij de thuiszorg of kinderen (als ze daarvoor kiezen) om zo de gewenste zorg te leveren.

Bijvoorbeeld de zorg douchen, eten drinken of te winkelen. Of om sociale contacten te onderhouden.

Medische zorg of verpleegtechnische zorg kan thuis gegeven worden. Wel is het zo dat er geen robot aan te pas komt maar gewone mensen. Wel mag er thuis gebruik gemaakt worden van technische 'snufjes'.

Deze tweede brief vanuit de toekomst is veel meer gericht op de technologische veranderingen en mogelijkheden die de toekomst kan bieden of brengen. Opvallend is dat geschreven wordt over een slimme meter, iets wat door de workshopleider in de inleiding als voorbeeld is gegeven voor een

technologische innovatie van de toekomst. Er worden in deze brief meer technische innovaties genoemd, maar de teneur van de brief is hetzelfde als in de eerste brief en spreekt ook hier weer de hoop uit dat de ouderen het in de toekomst goed zullen hebben. Verschil met de eerste brief is ook dat deze tweede brief aan mensen gericht is, namelijk aan de ouders van de deelnemer en alle andere ouderen. Overeenkomst met de eerste brief is het perspectief van waaruit geschreven is. Ook hier komt heel duidelijk naar voren dat de deelnemer werkzaam is in de zorg en dat ze er erg veel belang aan hecht dat de zorg in de toekomst goed wordt uitgevoerd en dat er een maatschappij is waarin mensen voor elkaar kunnen en willen zorgen. Het menselijk contact is voor deze deelnemer erg belangrijk. Het valt verder op dat deze deelnemer moeite had met het kunnen voorstellen van een toekomst met erg veel technologische veranderingen. De verbeelding van de toekomst die ze beschrijft in haar eerste brief ligt wat betreft de innovaties en mogelijkheden heel erg dicht bij het heden. Deze deelnemer gaf in de workshop ook aan hier moeite mee te hebben:

Focus groep fragment 1

‘Ja, je zit natuurlijk nog vast in het nu ... dat is welk moeilijk als je minder met dat zo dingen bezig bent. Het is wel moeilijk, .. kijk wat er allemaal wordt ontwikkeld. Het is wel, ik kan nog niet zo toekomstmatig denken’.

‘Ik vond gewoon dat deze beperking .. dat denk ik ook bij films, .. je moet echt thinking outside of the box. Het zijn nou ideeën die ik wel al ergens heb gezien, dus het lukt me nog niet helemaal om echt outside the box te denken’.

Dit fragment uit de workshop geeft heel duidelijk weer dat ze het lastig vond om ver vooruit te denken en zich een maatschappij vol technische innovaties voor te stellen. Ze bleef vanuit haar eigen kader denken en vulde het oorspronkelijke beeld van een florerende toekomst, na verloop van de workshop, aan met

wat nieuwe innovaties. Ook was er weinig sprake van de aanwezigheid van automatisering in beide brieven. In beide brieven en in de workshop komt heel duidelijk naar voren dat ze het verzorgen van oudere mensen in de toekomst nog steeds als mensenwerk beschouwd; ze wijst het gebruik van een robot zelf af door te schrijven: *‘Wel is het zo dat er geen robot aan te pas komt maar gewone mensen’*. Deze zin geeft duidelijk weer dat ze zich het gebruik van robots in de toekomst om taken over te nemen in de zorg voor ouderen ook niet wenst.

Beide brieven geven geen tijdsindicatie weer van wanneer het beschreven toekomstbeeld zich afspeelt. Het is echter wel uit de brieven op te maken dat deze verbeeldingen zich in de nabije toekomst afspelen doordat er weinig innovaties of nieuwe technologieën zijn beschreven en het beeld weinig afwijkt van de huidige situatie.

Casus 2: vrouw, leeftijd 69 jaar, gepensioneerd

Brief 1

Hallo Elfriede

Dit had je niet verwacht, dat ik jou nog een brief zou schrijven.

Het is nu 07-03-2037, bijna 20 jaar later.

Op zaterdagmorgen om 08.30 uur gaat de bel, er staat iemand van de ontbijtservice met een ontbijt voor de deur. Van de kids gekregen, erg leuk.

Ik nuttig mijn ontbijt en poets daarna mijn tanden. Mijn verstand is nog prima maar mijn benen iets minder.

Ik ga vanmorgen maar niet naar de bowls (geen bowling) want er komt nog visite, die zijn mijn verjaardag niet vergeten.

Want alzheimer of dementie bestaat haast niet meer. De onderzoeken zijn zover gevorderd dat mensen met alzheimer of dementie tot 8 procent is gedaald.

Dit was jou grootste wens Elfriede, niet afhankelijk zijn van anderen in een verzorginghuis.

Nu even in het heden. Ik hoop voor de toekomst dat de onderzoeken snel vorderen.

Deze deelnemer heeft er voor gekozen om een brief vanuit de toekomst naar zichzelf te schrijven. Ze geeft hierbij heel duidelijk een tijdsindicatie van haar toekomstbeeld weer, namelijk *‘bijna 20 jaar later’*. Ze beschrijft dus een toekomst die ze hoopt nog mee te maken en waarin ze zelf nog in goede gezondheid

verkeert en alleen wat last heeft van haar benen. Wat naar voren komt uit deze brief is dat het erg belangrijk is voor de deelnemer dat het menselijk verstand niet meer door ziekte als Alzheimer of dementie geplaagd wordt. Deze ziektes zijn in haar toekomst bijna niet meer aanwezig. Ze spreekt ook de wens uit dat ze niet van anderen afhankelijk wil zijn in de toekomst en in een verbeelding van een toekomst waarin ze floreert is dit dan ook niet het geval. Deze brief spreekt ook niet van technische innovaties uit de toekomst maar alleen van gevorderde onderzoeken naar bepaalde ziektes. Daarnaast worden er geen culturele verschillen van een maatschappij in de toekomst besproken. De brief is wat dat betreft eigenlijk zeer kort en geeft weinig weer van een toekomstbeeld waarin de deelnemer floreert.

Tijdens de workshop lukte het deze deelnemer niet om een tweede brief te schrijven. Ze gaf aan dat ze na afloop van de meditatie last had van een blokkade en niets kon verzinnen of zich niet een beeld van de toekomst kon voorstellen. Ze heeft dan ook geen tweede brief vanuit de toekomst geschreven. Het kwam tijdens de evaluatie van de geschreven tweede brieven naar voren dat de deelnemer moeite had met het zien van technologische innovaties en veranderingen zonder angst. De deelnemer gaf aan dat ze de toekomst gevuld met robots en technologie beangstigend vond.

Focus groep fragment 2

Workshopleider: De tijd is afgelopen nu [...] Dus misschien eerst een ronde om even te horen, hoe vonden jullie het om te doen? Wat is jullie ervaring van het schrijven van deze brief?

Merel: Je hebt wel visies voor je, dat je denkt van ja dat kan wel gebeuren of dat, maar het is wel lastig. [...]

Sanne: Ik juist niet [lachen].

Workshopleider: Is het dan de automatisering die het lastig maakt?

Sanne: Ja, ja .. dat vind ik te realiseren, helemaal niet ... , nee, niks, nee.

Emma: Ja, je zit natuurlijk nog vast in het nu ... dat is welk moeilijk als je minder met dat zo dingen bezig bent. Het is wel moeilijk, .. kijk wat er allemaal wordt ontwikkeld. Het is wel, ik kan nog niet zo toekomstmatig denken.

Sanne: Nee, ja. Ja, ja dat vind ik gewoon echt een beetje eng. Niet in de fabrieken en zo, dat helemaal niet, maar dan in huis en zo dat komt mij te naar.

Workshopleider: Okay, dus of het is moeilijk voor te stellen, dat kan gebeuren. En wat je dan voor zou kunnen stellen in het bedrijf en hoe je dat beter zou kunnen maken.

Sanne: Ja.

De deelnemer wist niet goed hoe ze invulling moest geven aan een toekomst waarin ze wellicht om zou moeten gaan met erg veel technische dingen. De onzekerheid over waar ze eventueel in de toekomst allemaal mee geconfronteerd kon worden aan technische veranderingen zorgde voor het gevoel van angst over deze toekomst en maakte het voor haar heel erg lastig om zich er een positief beeld bij te vormen. Haar grootste angst, zoals ze die tijdens de workshop uitsprak, wasa dat het menselijke aspect van de huidige maatschappij steeds meer zou verdwijnen wanneer er meer robots e.d. de alledaagse taken op zich zouden nemen.

De workshop ging na het schrijven van de tweede brieven vanuit de toekomst verder met het evalueren van deze brieven en door het luisteren naar de brieven en verbeeldingen van anderen, kon deze deelnemer zich al wat beter voorstellen wat voor vorm de technische inniovaties konden aannemen en wat voor rol deze zouden spelen in het dagelijkse leven. Het enthousiasme van de wat jongere deelnemers aan de workshop werkte ook in positieve zin mee aan het wegnemen van de angst van deze vrouw voor de technische innovaties van de toekomst. Na verloop van tijd nam ze dan ook actief deel aan de discussie en opperde zelf wat ideeën over de mogelijkheden van het scheiden en verwerken van afval door middel van technische veranderingen in de toekomst. De workshop gaf haar de gelegenheid om andere ideeën over de toekomst aan te horen en ook om te kunnen praten over de onzekerheid.

Focus groep fragment 3

Sanne: Ja het komt dan wel denk ik. Ik zou me niet voor kunnen stellen dat ik moet werken. Ik heb geen tijd ervoor

Alle: Hahaha

Sanne: Ja, is ook zo.

(Iedereen praat door elkaar)

Merel: je verzint altijd wel wat

Sanne: Ja, het komt dan wel denk ik

Workshopleider: Daar maken jullie ook geen zorgen over?

Sanne: Nee

(onverstaanbaar, iedereen praat door elkaar)

Merel: Ja, grappig zo heeft iedereen zijn eigen

Sanne: Iedereen zijn eigen, ja.

Dit fragment uit de workshop geeft heel duidelijk weer dat de deelnemer actief was tijdens de discussie en dat een deel van haar angst en zorgen over de toekomst waren afgenomen. Hoewel ze nog moeite bleef houden met het voorstellen van een toekomst die verder weg ligt dan de 20 jaren die ze in haar eerste brief vanuit de toekomst beschreef, was ze in staat om enthousiast deel te nemen aan de discussie en de evaluatie van de toekomstbeelden, en gaf ook aan dat ze de deelname aan de workshop als zeer nuttig en positief heeft ervaren.

Casus 3: man, leeftijd 26 jaar, student IT

Brief 1

*12 Marina Blvd,
Singapore, 018982
04/03/2032*

Beste Mensen uit 2017,

Ik weet dat het moeilijk te geloven is maar deze brief komt uit de toekomst. Het is nu een zonnige dag in 2032. Nu is elke dag dat hier in Singapore, want we hebben een koepel die het klimaat reguleert tot een prettige 19 graden.

Ik schrijf deze brief vanuit mn kantoor in Singapore waar ik momenteel woon. Ik werk aan de projecten waar ik aan wil werken en momenteel schrijf ik een nieuw boek over de ervaringen die ik heb opgedaan. Terwijl ik mijn team aanstuur om het materiaal erom heen te bouwen. Werk is iets waar ik van hou en in principe mee bezig ben. Een even groot gedeelte van mijn tijd besteed ik aan paardrijden en andere hobbies.

Tien jaar geleden is het basis inkomen ingevoerd. Door dit sociale vangnet hebben de mensen de ruimte gekregen om te verkennen welke waarde ze kunnen en willen leveren aan de maatschappij. Dit is ook een steeds belangrijker norm voor de mensen uit deze tijd.

Het was voor mij lastig om in dit toekomst scenario terecht te komen. Vooral omdat de makkelijkste weg die van het huidige sociale paradigma is. Gelukkig heb ik grof in gezet in produceren en consumeren gelimiteerd te houden. Verder helpt investeren in bedrijven die volgens mij de juiste toekomst visie hebben ook een handje mee.

Onderweg naar de toekomst gebeuren er veel dingen, maar de belangrijkste gebeurtenissen hebben betrekking op de politiek. Op de zelfde manier als Halbe Zijlstra betaalbaar studeren om zeep heeft geholpen, zijn er ook positieve veranderingen door gevoerd. In 2020, is er op een zelfde manier het basis inkomen en wetgeving voor farmaceutische bedrijven ingevoerd.

Hierdoor komt de focus te liggen op het gezond houden in plaats van dure medicijnen te verkopen (behalve wanneer echt nodig natuurlijk).

Het leven van nu bestaat nog steeds uit uitdagingen, maar door de veranderde perceptie mbt gezondheid, sport, sociale vangnetten en de postbus 51 reclame spotjes.

Ik wil graag afsluiten met een boodschap voor de mensen uit 2017. Volg je passie en blijf ontdekken.

Deze eerste brief vanuit de toekomst van deze deelnemer opent al gelijk met een setting van het toekomstbeeld in een ander land en een tijdsetting die 15 jaar verder ligt dan het heden. De brief is gericht aan wie het in 2017 leest sluit af met een boodschap gericht aan de mensen die het lezen in 2017.

Deze brief kenmerkt zich door een weergave te geven van een andere maatschappij die erg verandert is ten opzichte van de hedendaagse maatschappij en de vele onderdelen van de brief die een reflectie werpen op het ontstaan van deze toekomstige maatschappij. De schrijver van deze brief heeft een

toekomstbeeld weer gegeven waarin hij floreert. Hij schrijft dat hij werkt aan projecten waar hij aan wil werken en hier zijn passie in gevonden heeft. Tevens heeft hij genoeg tijd om ook zijn hobbies uit te voeren en daar genoeg tijd aan te besteden. In zijn voorstelling van een florerende toekomst potretereert hij zichzelf als een volwassen man met een goede baan en een goed bestaan.

Een groot gedeelte van de brief gaat over de opzet en invulling van de toekomstige maatschappij. Er zijn redelijk wat veranderingen in het sociale stelsel en de politiek door gevoerd en deze worden in de brief kort aangestipt. Opvallend is dat er weinig technische veranderingen met de hedendaagse maatschappij worden genoemd. De brief kent een positieve inslag en spreekt met enthousiasme over de toekomst. De schrijver is tevreden over zijn leven in de toekomst en reflecteert in twee zinnen nog even over hoe hij in deze toekomstverbeelding terecht is gekomen. Hij sluit de brief af met een advies voor de mensen in 2017: *‘Volg je passie en blijf ontdekken’*.

Brief 2

Beste mensen uit 2017,

Het is vandaag 2 april 2032. Ik kijk vanuit mijn ‘Areviso-toren’ in Singapore terug op wat er allemaal gebeurd is. Qua automatisering is er veel vooruitgang gemaakt. Qua groene technologie is er veel vooruitgang geboekt. Met ‘Hyperloops’ kunnen mensen tussen steden vervoerd worden, en wat normaal de grootste vervuilers waren – vrachtwagens etc_ zijn elektrische alternatieven voor.

Hoe zijn we hier beland? Door dat technology disruptive change veroorzaakt in mensen, veranderde hun instelling ook.

Echter, technologie is nog steeds een hulpmiddel. Door automatisering verschuift de taak van mensen en door die snelle veranderingen zijn mensen geforceerd om te blijven leren. Deze instelling is in iedereen terug te zien.

Een belangrijk onderdeel van waarom we floreren, en ik ook, is dat automatisering een goed hulpmiddel is geweest om landen welvarender te maken, zodat de mentaliteit minder ‘allen voor 1 en god voor ons allen is’, maar meer ruimte en voor bijdragen aan de samenleving en compassie.

Een boodschap voor de mensen uit 2017:

‘bedenk bij het produceren aan hoe iets waarde levert voor anderen, de planeet en jouw zelf. Zorg dat consumeren niet te gek uit de hand loopt’.

Deze tweede brief vanuit de toekomst is anders opgezet dan de eerste brief. In deze brief wordt er wel weer een toekomstige maatschappij beschreven, maar deze maatschappij kent nu veel meer nieuwe technologieën en automatisering. Educatie speelt in dit toekomstbeeld ook een rol en is een onderdeel van deze nieuwe werkzame maatschappij. Automatisering speelt nu een zeer belangrijke rol in de opzet van deze toekomstige maatschappij en zorgt ook voor de noodzaak van de mensen om zich te blijven ontwikkelen. Ook deze brief spreekt van een toekomstbeeld waarin de schrijver tevreden is en een goed leven schijnt te hebben. Hij geeft zelfs letterlijk aan dat de maatschappij (en zichzelf) floreert en legt uit wat de reden hiervan is. Hij besluit ook deze brief met een boodschap voor de mensen in 2017. Deze boodschap is echter een ander soort boodschap dan uit de eerste toekomstbrief. Deze tweede boodschap richt zich op het milieu en het behouden van een gezonde planeet. Tijdens de workshop is er een discussie punt ontstaan over het verwerken van afval en de manier waarop dit in de toekomst mogelijk is.

Focus groep fragment 4

Sanne: Ik noem een voorbeeld. Bij [winkel] ik koop een T-shirt voor een tientje als een shirtje waar je dan langer mee doet. En daar krijg je natuurlijk heel veel afvalproductie.

Workshopleider: En zou technologie dat wat beter, wat versterken dat effect of zou het, zou het daar een rol in kunnen spelen?

Sanne: Waarmee?

Workshopleider: In die verspilling.

Sanne: Ja, ook het plastic. Als ik zie hoeveel plastic ik nauw weggooi. Onver (onverstaanbaar) Wanneer je gaat selecteren zie je pas hoeveel plastic er is. Onverstaanbaar... en dat is wat jij weer ophaalt, dat dat automatise... Dat zie ik wel in de toekomst dat dat een beetje geautomatiseerd dat dat makkelijker wordt. In verspilling dan.

Tom: Ja, ja zeg maar dat automatisering wordt bijvoorbeeld gebruikt om de goede keuze gemakkelijk te maken.

Sanne: ja, ja.

De deelnemer heeft een deel van deze discussie meegenomen in zijn verbeelding van de toekomst voor de tweede brief. De focusgroep discussie heeft er in dit geval toe geleid dat er door inzichten en uitgangspunten van andere deelnemers te hebben gehoord, een nieuw aandachts punt is ontstaan bij de schrijver en dat hij dit punt belangrijk genoeg vindt om er een boodschap aan te wijden.

Casus 4: man, 51 jaar, musicus/verkoper

Brief 1

Brief in de toekomst.

Lieverd,

Ik wil je graag langs deze vreselijk ouderwetse weg bedanken dat je op mijn 140ste verjaardag er nog steeds voor me bent.

Nu 3 december 2105 ben je nog steeds voor mij een steun en toeverlaat. Je staat altijd achter me, door dik en dun.

Ik herinner me nog als de dag van gisteren dat we 60 jaar geleden virtueel getrouwd zijn. Ik had een Hovercar geregeld, en we vlogen naar de roze krijtrotsen van Dover, (die schijnbaar vroeger wit waren) en daar stonden onze kinderen bij de vuurtoren op ons te wachten.

De vuurtoren was omgebouwd tot Holograph-tower, en daar zijn we virtueel getrouwd door een virtuele kardinaal in een holografische setting van de Notre Dame in het bijzijn van onze 2 dochters en 2 zoons. Ondanks dat we elkaar al heel lang kenden, en ook al 4 prachtige kinderen hadden was het een zeer bijzondere dag.

Ik weet nog dat we aangenaam verrast werden door de holografische aanwezigheid van onze ouders, die toch al een tijdje geleden van ons heen waren gegaan. Ik kan me herinneren dat we het akelig realistisch vonden, terwijl holohumanisme nog maar net in de kinderschoenen stond.

Door jouw werkzaamheid als Part-time hoofd Psychologisch Diagnostisch Virtueel opsporingsambtenaar hebben we zeker altijd stof om over te praten. Iets wat mensen tegenwoordig al bijna niet meer doen.

Wat dat betreft ben ik blij dat we niet zijn overgegaan op telepatische conversatie en virtuele seks, zodat er in onze skytower nog wel ruimte is voor fysieke seks, live conversatie en ouderwetse muziek.

Het enige waar ik me een beetje zorgen om maak is onze gezondheid, onze levensverwachting ligt nu op ongeveer 180 jaar voor mij, en voor jou op 200 jaar. Maar ik merk ook dat we meer moeten gaan sporten en transplanteren om sterk en fit te blijven. Wat mij betreft mogen de vakanties wel langer duren dan 7 maanden per jaar, zodat we ook de tijd krijgen om goed te herstellen van het sporten en zeker ook van alle operaties die nodig zijn om uitvallende organen weer te vervangen.

Terugkijkend op mijn leven, kan ik alleen maar concluderen dat ik blij ben dat ik jou ben tegengekomen en dat we het goed met elkaar kunnen vinden op alle vlakken. Vroeger noemden we zoiets liefde, tegenwoordige is het een relationele match!

Hoe dan ook

Lieverd,

bedankt voor wie en wat je bent, waar je voor staat, en waar je voor gaat.

Van alle brieven die in dit onderzoek door de deelnemers zijn geschreven, kent alleen deze brief een tijdsetting die erg ver in de toekomst ligt. De brief is aan een persoon gericht en heeft de opzet van een bedankbrief voor het leven dat ze samen hebben geleefd tot aan het toekomstbeeld toe. De toon van de brief is persoonlijk en geeft een zeer duidelijk beeld weer van iemand die gelukkig is in de toekomst. De opzet van de brief is reflecterend over hoe het leven is geweest en hoe het nu in de toekomstverbeelding eruit ziet.

De brief kenmerkt zich door erg veel technische innovaties te noemen en ook erg veel beschrijvingen te geven van hoe deze innovaties een rol spelen in de toekomstige maatschappij. De schrijver heeft zelfs een aantal nieuwe ideeën geopperd en hier tevens nieuwe termen aan verbonden, zoals het benoemen van het 'holohumanisme' en een 'Holograph-tower'. Daarnaast worden alle aspecten van het leven (dat wil zeggen het leven in het toekomstbeeld) benoemd: persoonlijke relaties, gezondheid, carrière en werk, bezittingen en vrijetijdsbestedingen. De brief vormt een compleet beeld van het leven in de toekomst en reflecteert op hoe dit beeld gevormd is en welke gebeurtenissen hierin een belangrijke rol hebben gespeeld. De brief eindigt zoals ze begonnen is met een persoonlijke boodschap en een dank betuiging.

Brief 2

Lieverd,

Vandaag 1 ste kerstdag 2105 heb ik concert gehad in het intergelactisch muziekcentrum in Amstercity. Ik weet nog dat ik vroeger mijn bladmuziek met de hand moest omslaan, maar tegenwoordig gaat dat allemaal een stukje makkelijker. Ik zet mijn screen aan en als ik met mijn rechteroog knipoog slaat de pagina om. Vroeger moesten we voor het concert stemmen, maar dat is gelukkig ook niet meer dankzij auto tune. Je kan gewoon niet meer vals spelen, een foute noot kan uiteraard nog wel, het blijft gelukkig mensenwerk.

Na het concert zijn we met een aantal mede-muzikanten naar een exclusief pillenrestaurant geweest. Het duurde helaas wel lang want de taxi had een Autopilot storing en we moesten wachten op de Autopilotwacht, die even een chip verwisselde. Bij het pillenrestaurant hebben we gezellig wat ingenomen en het concert geevalueerd.

We waren het er over eens dat het concert goed was, en dat we blij waren met de technische hulpmiddelen waar we gebruik van maken.

Maar toch zijn we blij dat een instrument bespelen nog steeds mensenwerk is, ondanks de legio technische hulpmiddelen die er zijn.

Hoewel de eerste brief een heel leven in de toekomst beschrijft, is deze tweede brief vanuit de toekomst een moment opname en een beschrijving van 1 dag. Deze dag speelt zich wel af in hetzelfde toekomstbeeld dat in de eerste brief is beschreven, maar deze tweede brief heeft niet de opzet van een dankbetuiging. Wederom kent ook deze brief veel beschrijvingen van technische innovaties en veranderingen. Het is een beschrijving van een gebeurtenis die door technische hulpmiddelen ondersteunt wordt en die voor gemak zorgen. Ook in deze brief spreekt de schrijver met optimisme over de toekomst en geeft duidelijk aan dat het een goede toekomst is.

Verschil met de andere geschreven tweede brieven vanuit de toekomst is dat deze deelnemer niet ideeën en veranderingen die tijdens de discussie of de inleiding op de workshop heeft meegenomen of heeft benoemd in de brief. De tweede brief is een duidelijke aanvulling op de eerste brief.

Conclusies en discussie

Het doel van dit onderzoek was het onderzoeken hoe mensen een toekomst verbeelden waarin ze, ondanks of met automatisering van arbeid, floreren. Hoe kijken ze tegen deze nieuwe technologieën aan en hoe vormen ze zich een toekomstbeeld waarbij automatisering een grote rol speelt? Uit dit onderzoek zijn een aantal bevindingen naar voren gekomen die aan de hand van het beantwoorden van de verschillende deelvragen zullen worden besproken.

Hoe zien de verbeeldingen van een florerende toekomst eruit?

Alle gevonden toekomstverbeeldingen zijn stuk voor stuk persoonlijke toekomstverbeeldingen en worden daardoor dan ook erg gekleurd door de dagelijkse bezigheden en beslommeringen van de deelnemers. Waar de ene deelnemer een dag uit de toekomst beschrijft waarin er kleine onderdelen van het dagelijks leven gekoppeld worden aan automatisering, beschrijft een andere deelnemer een beeld van een complete maatschappij gebaseerd op toekomstige automatisering. Het floreren in de toekomst heeft ook voor elke deelnemer een andere invulling. De ene deelnemer beschrijft dat ze in de toekomst floreert wanneer het dagelijkse bestaan niet gehinderd wordt door lichamelijke ongemakken en de mens in staat is om ook op oudere leeftijd door middel van automatisering voor zichzelf te kunnen zorgen; terwijl een andere deelnemer beschrijft dat floreren voor haar inhoudt dat ze in een ander land woont, een goede baan heeft en van alle technologische gemakken is voorzien. De opzet voor het schrijven van de eerste toekomstbrief gaf ook de gelegenheid om een verbeelding te beschrijven die persoonlijk en gestaafd was op het huidige leven van de deelnemer. De eerste brief kon namelijk voorafgaand aan de workshop geschreven worden en gaf de deelnemer dus de gelegenheid om een eigen toekomstbeeld te vormen zonder mogelijke invloeden van andere deelnemers. De tweede brief werd tijdens de workshop geschreven en in meerdere brieven is het opgevallen dat er connecties waren met wat er tijdens de

inleiding van de workshop is besproken. De verbeeldingen van deze tweede brieven liggen dan ook wat dichter bij elkaar.

De verbeeldingen die tijdens de workshop besproken zijn, bleken ook afhankelijk te zijn van de houding ten opzichte van automatisering. Enkele deelnemers gaven aan met angst of onzekerheid tegen automatisering aan te kijken en om die reden dan ook niet een nieuwe technologie te willen uitproberen. Deze negatieve houding gekoppeld aan het niet in gebruik nemen van nieuwe innovaties, kwam ook uit het onderzoek van Bandura (1991) naar voren en heeft invloed op het vormen van een toekomstbeeld. Zoals Yousafzai et al. (2007) al aangaven in hun onderzoek, wanneer mensen een negatieve houding hebben ten opzichte van technologische innovaties en veranderingen, ze deze innovaties en veranderingen dan ook niet meenemen in een toekomstbeeld, kwam dit duidelijk uit de bespreking tijdens de workshop naar voren. Later werd door het bespreken, van technische mogelijkheden en het comfort wat dit kan brengen in het dagelijks leven, met andere deelnemers de angst verminderd en was het voor verschillende deelnemers nu wel mogelijk om de besproken vorm van automatisering in een toekomstbeeld te plaatsen. Het floreren in de toekomst is dus voor elke deelnemer verschillend en erg afhankelijk van de bezigheden en gevoelens in het heden.

De eerste en tweede toekomstbrieven verschillen ook met elkaar wat betreft het beeld van de toekomst. De tweede toekomstbrieven bleken veel meer benoemingen van automatisering te bevatten dan de eerste toekomstbrieven. De deelname aan de meditatie en het horen van een zeer brede inleiding over de onderwerpen floreren en automatisering in de toekomst, hebben ertoe geleid dat de deelnemers inspiratie en ideeën van elkaar overnamen en deze vervolgens opnamen in hun tweede toekomstbrieven. Tijdens de workshop werden er vooral toekomstige technische innovaties besproken en genoemd die het dagelijkse leven in de toekomst kunnen vereenvoudigen of die voor meer comfort zouden kunnen zorgen, en deze positieve veranderingen zijn in veel tweede brieven opgenomen en verwerkt. De moeilijkheidsgraad van het kunnen gebruiken van deze technische innovaties bleek echter geen discussie

punt en er werd vrijwel direct aangenomen dat de innovaties makkelijk in het gebruik waren, wat de acceptatie ervan dan ook deed versnellen, geheel volgens het onderzoek van Yousafzai et al. (2007), die er vanuit gaat dat de acceptatie van een innovatie afhangt van de moeilijkheidsgraad in het gebruik.

Wat zijn de overeenkomsten en verschillen in de verbeeldingen tussen de verschillende generaties?

Een belangrijk verschil tussen de verschillende generaties, dat voornamelijk naar voren is gekomen tijdens de workshop, is dat de oudere generatie met meer angst en onzekerheid tegen de toekomst aankijkt. De oudere generatie had meer moeite dan de jongere generatie met het voorstellen van een toekomst waarin ze veel gebruik maken van technologische ontwikkelingen, en waarbij er van hen dus een investering gemaakt moet worden in het kunnen begrijpen en omgaan met deze veranderingen. Daarnaast bleek dat de oudere generatie zich ook druk maakt over het eventuele verdwijnen van het menselijke aspect, de zorg voor de medemens, en het missen van de communicatie met mensen, terwijl de jongere generatie zich daar geen zorgen over maakte. Tijdens de workshop werd een groot deel van deze angst weggenomen door het contact en het uitwisselen van ideeën en het bespreken van de waarden en normen van een toekomstige maatschappij met de jongere generatie.

Overeenkomsten tussen de generaties die zowel uit de brieven als workshop naar voren kwamen, zijn dat alle generaties erg positief gestemd waren over de naderende toekomst. Er is in alle generaties enthousiasme en positiviteit te vinden over het leven in de toekomst. Daarnaast zijn ook alle generaties tot de conclusie gekomen, tijdens de workshop, dat de mens altijd in staat is geweest om zich aan te passen aan nieuwe veranderingen en dat dit in de toekomst ook het geval zal zijn. De mens wordt, door alle generaties aanwezig tijdens de workshop, gezien als zeer veerkrachtig en daardoor altijd in staat om te overleven in nieuwe situaties en zich te kunnen aanpassen.

Een andere belangrijke overeenkomst tussen de verschillende generaties is dat bij alle deelnemers van dit onderzoek de workshop als een ondersteuning van de toekomstbrieven heeft gediend. Door het

evalueren en bespreken van de toekomstverbeeldingen kwam duidelijk naar voren dat de verbeeldingen ondersteund werden door wat er aan ideeën en theorieën besproken werd tijdens de workshop. Daarnaast is de workshop door alle deelnemers als interessant en leuk ervaren, wat ook als een positieve overeenkomst van dit onderzoek gezien kan worden. De workshop werd door alle generaties als een nuttige *tool* beschouwd en als een ondersteuning van een exploratie in de toekomst.

Uit dit onderzoek is gebleken dat er inderdaad, zoals Bandura (1991) al in zijn onderzoek beschreef, grote verschillen kunnen zijn tussen generaties in het gebruik van nieuwe technologieën en de acceptatie hiervan. De oudere generatie heeft er meer moeite mee om de veranderingen te accepteren dan de jongere generatie. Een verklaring hiervoor kan eventueel zijn dat de jongere generatie met meer techniek in het dagelijks leven is opgegroeid terwijl dit veel minder het geval was bij de oudere generatie. De oudere generatie is op een latere leeftijd in aanraking gekomen met technologieën en ziet daardoor ook dat ze voor nieuwe komende technologieën een grotere inversting moeten leveren wat betreft het kunnen begrijpen en leren gebruiken van de nieuwe technologische innovaties. Wat er echter in het onderzoek van Bandura (1991) niet is meegenomen en wel uit dit onderzoek naar voren kwam, is dat de oudere generatie vooral problemen heeft met de moeilijkheidsgraad van de te gebruiken innovaties en veranderingen. Veel van de nieuwe technologische ontwikkelingen zijn voor ouderen lastig te gebruiken of te begrijpen. Dit zorgt voor een gevoel van onzekerheid en angst over het gebruik ervan en tevens over de rol die al deze nieuwe innovaties in het dagelijks leven gaan spelen. Deze gevoelens van angst en onzekerheid kunnen omslaan in negativiteit wat er vervolgens weer voor kan zorgen dat mensen negatief over een toekomst met veel automatisering of veel technologische innovaties denken (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000).

Naast onzekerheid en angst komt ook het menselijk aspect van technologische veranderingen in maar weinig onderzoeken naar voren. Tijdens de workshop van dit onderzoek kwam heel duidelijk naar

voren dat de aanwezige oudere generatie dit een belangrijk punt vond en hierover ook met angst naar de toekomst keek. Vooral in de zorgsector is het menselijke aspect van het werk een zeer belangrijke factor en de angst voor de oudere generatie hield dan ook in dat dit aspect komt te vervallen wanneer het werk volledig geautomatiseerd wordt. Het behouden van het menselijk contact en communicatie is een van de belangrijkste punten wat het welbevinden positief dan wel negatief kan beïnvloeden, en wat dus van groot belang is in het kunnen floreren in de toekomst. Een onderzoek naar deze angst voor het wegvallen van het menselijke aspect en de gevolgen hiervan in combinatie met een vergaande geautomatiseerde maatschappij is dan ook een grote aanbeveling voor een vervolgonderzoek.

Tijdens de workshop vond er nog een ander belangrijke bevinding van het onderzoek plaats, namelijk een verschuiving in de houdingen van de deelnemers. De oudere generatie gaf vrijwel meteen in het begin van de workshop al aan dat er ten opzichte van verschillende mogelijke veranderingen in de toekomst angst en een daarmee gepaard gaande negatieve houding bestond. Er werd aangegeven dat ze door niet te weten hoe bepaalde technologische innovaties gebruikt diende te worden en het gebruik ervan als moeilijk beschouwden, ze liever deze innovaties helemaal niet wilden gebruiken in de toekomst omdat ze er dan voor hun gevoel geen controle meer over hadden. De jongere generatie bleek hierover geen angst te bezitten en sprak met enthousiasme over innovaties in de toekomst en wat dat aan gemak in het dagelijks leven op kon leveren. Door in gesprek te gaan met de jongere generaties vond er na verloop van tijd een verschuiving van de houding ten opzichte van automatisering in de toekomst plaats. De generaties trokken meer naar elkaar toe en de kloof in de houdingen ten opzichte van automatisering werd steeds meer overbrugd. De oudere generatie werd steeds minder negatief en luisterde met interesse naar de ideeën van de jongere generatie, en de jongere generatie kreeg hierdoor een nieuwe invalshoek om over de functie van de innovaties na te denken. De input van beide generaties zorgde ervoor dat de generaties steeds meer tot eenzelfde punt kwamen wat betreft het nut en doel van bepaalde technologische veranderingen in de toekomst en hierdoor bleek dat de angst bij de oudere generatie

afgenomen had. Deze bevinding kwam echter niet uit de toekomstbrieven naar voren en de waarde van de workshop wordt hiermee dan ook gelijk aangegeven. Zonder het houden van deze workshop was deze additionele data geen onderdeel van de bevindingen van dit onderzoek en was het niet uit het onderzoek naar voren gekomen. Een workshop met daarin ruimte voor het reflecteren op toekomstbeelden en het kunnen praten over de gevoelens en houdingen ten opzichte van automatisering kan er dus voor zorgen dat er minder verschil komt te zitten tussen de verschillende generaties. Het geeft beide generaties de mogelijkheid om naar elkaar toe te groeien en de kloof van verschillende houdingen en ideeën te overbruggen. Voor elk vervolgonderzoek is het houden van een workshop dan ook zeker een aanbeveling omdat het een onderzoek van veel additionele data kan voorzien.

Sterke en zwakke punten van het onderzoek en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Een sterk punt van dit onderzoek vormt het schrijven van de brieven vanuit de toekomst. Deze methode van data verzameling is een zeer geschikte methode om een persoonlijke toekomstverbeelding weer te geven en te verzamelen. Doordat het allemaal geschreven toekomstbeelden zijn, is het op deze wijze goed mogelijk om de verbeeldingen te analyseren. De instructie voor het schrijven van de brief bleek ook helder en effectief te zijn. Hoewel 1 deelnemer niet in staat was om een tweede toekomstbrief tijdens de workshop te schrijven, bleek dit niet te liggen aan de instructie. Alle andere deelnemers waren wel in staat om aan de hand van de instructie en de meditatie tijdens de workshop een tweede toekomstbrief te schrijven. De deelnemer gaf aan op dat moment 'leeg' te zijn en niet te weten waarover nog een tweede brief te schrijven. De kwaliteit van de verschillende brieven van de deelnemers verschilde echter enorm. Hoewel de instructie aangaf dat het om een compleet beeld van de toekomst diende te gaan, bestonden enkele brieven maar uit een paar korte regels die weinig tot geen beschrijvingen bevatten over automatisering in de toekomst. Deze brieven leverden weinig tot bijna geen informatie op over het toekomstbeeld van de deelnemer. Voor een vervolgonderzoek is het wellicht beter om deze korte

toekomstbrieven niet mee te nemen in de analyses omdat ze weinig tot geen toegevoegde waarde bevatten.

Een minder sterk, dan wel zwak, punt van het onderzoek is het aantal deelnemers. Er waren maar 6 deelnemers aanwezig tijdens de workshop en dit is eigenlijk een te laag aantal voor een onderzoeksofzet als deze. Door het geringe aantal deelnemers waren er maar 6 verschillende toekomstverbeeldingen voor analyse en vergelijking beschikbaar. Als aanbeveling voor een vervolgonderzoek zou het beter zijn wanneer er uit elke generatie meer deelnemers een toekomstbrief zouden schrijven en medewerking aan de workshop zouden verlenen. Wanneer er per generatie meer deelnemers zouden zijn, is het duidelijker vast te stellen wat de verschillen en overeenkomsten per generatie zijn en hoe de houding per generatie ten opzichte van automatisering is, en wat de toekomstverbeeldingen dan inhouden. Daarnaast is het dan makkelijker om structuur aan te brengen in de generatieverschillen doordat het referentiekader dan groter is en het beter af te bakenen is wat een generatie vormt. Meer participanten aan de workshop houdt tevens in dat er meer beelden tot stand kunnen komen en dat er ook meer ideeën en gedachten over de toekomst besproken en geëvalueerd kunnen worden. Tijdens dit onderzoek is er echter heel selectief naar deelnemers gezocht en was er door de onderzoekers een beperking voor het aantal deelnemers opgelegd. Dit hield in dat er zo veel mogelijk gezocht werd naar deelnemers van verschillende generaties. Door echter maar een beperkt aantal deelnemers te vragen voor deelname aan het onderzoek, waren er per generatie maar 1 of 2 deelnemers aanwezig, wat later een beperking voor de uitkomsten van het onderzoek bleek te zijn. Dit gaf uiteindelijk geen duidelijk beeld van de houding en toekomstverbeelding per generatie en de bevindingen hiervan zijn dan ook moeilijk te generaliseren. Een vervolgonderzoek zou er zeker voordeel bij hebben om per generatie meerdere deelnemers te vragen.

Hoewel Sools en Mooren (2012) al aangaven dat positieve en negatieve gevoelens van welbevinden impact hebben op de toekomstverbeelding, is er in dit huidige onderzoek niet onderzocht wat het welbevinden van de deelnemers was en hoe dit eruit zag. Het onderzoeken van het welbevinden

had in dit onderzoek gedaan kunnen worden door het toevoegen van een extra vragenlijst met betrekking op het welbevinden in samenhang met het kunnen floreren in de toekomst. Doordat dit niet is uitgevoerd tijdens dit onderzoek is er ook geen link tussen het huidige welbevinden of staat van gevoelens en het beschreven toekomstbeeld te vinden en gaan de analyses alleen maar over de data die is verzameld uit de brieven en de workshop.

Om te kunnen onderzoeken hoe de toekomstbeelden tot stand zijn gekomen en vanuit welk perspectief deze geschreven zijn, is het een aanrader om bij een vervolg onderzoek gebruik te maken van een extra vragenlijst die de houding van de deelnemers ten opzichte van automatisering meet en dit in combinatie met het mogelijke floreren in de toekomst bevraagt. Op die manier kunnen er dan meerdere en uitgebreidere analyses worden uitgevoerd om een beter beeld te kunnen vormen van de verschillende toekomstbeelden. Vervolgens kan er dan worden gekeken of de verschillende houdingen van de deelnemers in de vragenlijst weer terug te vinden is in de brieven, en tevens valt er dan te onderzoeken of de houdingen tijdens of na de workshop zijn aangepast en of de generaties naar elkaar toe zijn getrokken.

Als laatste bevinding uit dit onderzoek kan er nog aangestipt worden dat het meetinstrument 'Brief vanuit de toekomst' als een zeer nuttig en bruikbaar instrument is ervaren. Het schrijven van een toekomstverbeelding is een goede manier om toekomstverbeeldingen te onderzoeken en om te kunnen analyseren hoe er tegen de toekomst aangekeken wordt. Door de opzet van de instructie en de gehanteerde methode tijdens de workshop zijn de deelnemers in staat om de vrije associatie te gebruiken en hierover te discussiëren zonder dat er oordelen over geveld worden. Door de vrije associatie zijn de deelnemers volledig vrij om hun eigen florerende toekomstbeeld te schetsen, waardoor de verschillen van hoe men leeft en wat men belangrijk acht in het leven goed weergegeven kunnen worden. De houdingen die mensen hebben ten opzichte van de toekomst is op die manier ook te meten en als overeenkomst

tussen de verschillende generaties kwam in onderzoek naar voren dat alle deelnemers positief tegen de toekomst aankijken en overtuigd zijn van de veerkracht van de mens.

Slotconclusie

In het licht van de hierboven genoemde beperkingen kan ik als belangrijkste bevindingen uit dit onderzoek concluderen dat er wel degelijk verschillen bestaan tussen de verschillende generaties wat betreft de houding ten opzichte van automatisering in de toekomst en de gevoelens waarmee dit gepaard gaat. De oudere generatie heeft veel meer moeite met het kunnen voorstellen van een toekomstbeeld van een maatschappij die voornamelijk op automatisering draait, wat met name met de moeilijkheidsgraad van de innovaties te maken heeft. De oudere generatie heeft hierover ook een negatievere houding dan de jongere generatie. Door middel van een tool als een workshop is het echter wel mogelijk om de verschillen tussen de generaties te verkleinen en de generaties meer naar elkaar toe te laten groeien. De houdingen van de oudere generatie kunnen hierdoor minder negatiever worden en meer richting de houding van de jongere generatie trekken. De kloof tussen de generaties kan op die manier overbrugd worden. Alle aanwezige generaties tijdens de workshop bleken echter wel in staat om de toekomst in een positief licht te stellen en om zich een toekomst voor te stellen waarin zij floreren.

Referentielijst

- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 248-287.
- Baumeister, R.F., Vohs, K.D., Aaker, J.L. & Garbinsky, E.N. (2013). Some Key Differences between a Happy Life and a Meaningful Life. *Journal of Positive Psychology*, 8(6), 505-516. doi: 10.1080/17439760.2013.830764
- Bohlmeijer, E., & Westerhof, G. J. (2012). Life stories en mental health: The role of identification processes in theory and interventions. *Narratieve works: Issues, Investigations & Interventions*, 2, 106-128.
- Bohlmeijer, E.T., Bolier, L., Westerhof, G. & Walburg, J.A. (2013). *Handboek positieve psychologie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Czaja, S.J., Charness, N., Fisk, D., Hertzog, C., Nair, S.N., Rogers, W.A., & Sharit, J. (2006). Factors predicting the use of technology: Findings from the Center for Research and Education on Aging and Technology *Psychology and Aging*, 21(20), 333-352.
- Davis, F.D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13 (3), 319-340.
- Ester, P., Diepstraten, I., & Vinken, H. (2008) Mijn generatie tien jaar later. Generatiebesef, jeugdervaringen en levenslopen in Nederland. Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Gilly M.C., Zeithaml, V.A. (1985) The elderly consumer and adoption of technology. *J Consum Res*, 12, 353–357.
- Glaser, B.G., & Strauss, A.L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. New Brunswick: Aldine de Gruyter.
- Keyes, C. L. M. (2005). Mental illness and/or mental health? Investigating axioms of the complete state model of health. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(3), 539-548.

- Keyes, C.L.M. (2002). The mental health continuum: From languishing to flourishing in life. *Journal of Health and Social Behavior* 43, 207-222.
- Mannheim, K. (1929) Das Problem der Generationen. *Kölner Vierteljahresheft für Soziologie*, 7, 157-185.
- Seligman, M.E.P. & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology - An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14. Doi: 10.1037/0003-066X.55.1.5
- Seligman, M. (2011). *Flourishing: A visionary new understanding of happiness and well-being*. New York: Free Press.
- Sools, A., & Mooren, J.H.M. (2012) Towards narrative futuring in psychology: Becoming resilient by imagining the future. *Graduate Journal of Social Science*, 9, 203-226.
- Sools, A.M. , Mooren, J.H.M. , & Tromp, T. (2013) *Positieve gezondheid versterken via narratieve toekomstverbeelding*. In: E.T. Bohlmeijer & L. Bolier & G. Westerhof & J.A. Walburg (Eds.), *Handboek positieve psychologie*. Theorie, onderzoek, toepassingen. Boom, Amsterdam.
- Westerhof, G.J., & Bohlmeijer, E.T. (2010). Van geestelijke gezondheid naar levenskunst. *Psychologie van de levenskunst*, 94-126
- Westerhof, G. J., & Keyes, C. L. M. (2010). Mental illness and mental health: The two continua model across the lifespan. *Journal of Adult Development*, 17, 110-119.
- Yousafzai, S.Y., Foxall, G.R., & Pallister, J.G. (2007). Technology acceptance: A meta-analysis of the TAM- Part 1. *Journal of Modeling in Management*, 2 (3), 251-280.

Bijlage 'Uitnodigingspakket'

ID nummer _____

Demografische gegevens

Voordat we kunnen beginnen met de workshop hebben we een aantal gegevens van u nodig.

Wat is uw geslacht?

- ☐ Man
- ☐ Vrouw

Wat is uw geboortedatum?

____ - ____ - ____

Welk beroep beoefend u/ heeft u beoefend?

In welke sector van de arbeidsmarkt bent u werkzaam?

Wat is uw hoogst behaalde diploma?

- ☐ basisonderwijs
- ☐ Lager beroepsonderwijs (LBO, MAVO, VMBO)
- ☐ HAVO of VWO
- ☐ Middelbaar beroepsonderwijs (MBO)
- ☐ Hoger beroepsonderwijs (HBO), universiteit (WO)

Welke opleiding heeft u genoten/ geniet u?

Brief vanuit de toekomst

IDnummer _____

Om ons onderzoek goed te kunnen volbrengen zouden wij u willen vragen om een brief vanuit de toekomst te schrijven. U mag zelf bepalen hoever in de toekomst dit is. Het onderwerp van deze brief is een florerende toekomst (dit is een toekomst waarin het heel goed met u gaat). Zou u de brief op het daarvoor geleverde briefpapier kunnen schrijven? De instructie hiervoor is bijgevoegd in dit uitnodigingspakketje. Het is belangrijk dat u deze brief meeneemt naar het onderzoek. U krijgt de brief na afloop weer mee naar huis.

Geachte meneer/mevrouw ...

Hartelijk dank dat u wilt deelnemen aan ons onderzoek over het verbeelden van een florerende toekomst. Dit is een toekomst waarin u zich heel goed voelt en zich heel goed in staat voelt om te doen wat u graag wilt. Het onderzoek vindt plaats in het kader van ons afstudeeronderzoek aan de opleiding psychologie van de Universiteit Twente. Daar doen wij dit onderzoek als onderdeel van het lopende onderzoeksprogramma van het Verhalenlab onder begeleiding van Anneke Sools.

Het onderzoek bestaat uit twee onderdelen:

1. Invullen vragenlijst over demografische gegevens en schrijven toekomstbrief (dit doet u thuis in de week voorafgaand aan workshop. U neemt de ingevulde vragenlijst en de geschreven toekomstbrief mee naar de workshop).
2. Deelname aan de workshop over toekomstverbeelding en tekenen informed consent formulier.

De workshop zal plaatsvinden op donderdag, 6 april om 15 uur en ongeveer anderhalf uur met een half uur uitloop duren. Graag ontvangen wij u vanaf 14:50 bij de ingang van de Gallery op de Universiteit Twente. De ruimte is SHARE en het adres is Hengelosestraat 500, 7521 AN Enschede. Koffie of thee en koekjes staan voor u klaar.

De Gallery is te vinden aan het O&O plein van de Universiteit Twente. Een plattegrond is bijgevoegd waarop de ingang aangekruist is. Om de Gallery te bereiken moet u een trap op waar geen lift aanwezig is. Mocht dit een probleem vormen, dan kunt u contact opnemen met onze contactpersoon. In het gebouw zelf is wel een lift aanwezig.

Als u vooraf nog vragen heeft kunt u ons bereiken onder het mobiele nummer 0612121513 (Mirthe Meulenbroek).

Voor vragen over het onderzoek meer algemeen kunt u contact opnemen met Anneke Sools via a.m.sools@utwente.nl

Na afloop van het onderzoek heeft u het recht om de scriptie in te kijken. Als u een kopie van de scriptie wilt ontvangen, laat dit dan weten aan onze contactpersoon

Graag tot volgende week!

Janneke Kobus, Mirthe Meulenbroek, Sophie Franz, Helena Tegeler

Instructie voor het schrijven van een brief vanuit de toekomst

Hieronder kunt een aantal tips en aanwijzingen vinden die u een wellicht een idee kunnen geven over wat de bedoeling is van het schrijven van een brief uit de toekomst. De aanwijzingen kunnen u helpen om een beeld te vormen voor uw eigen brief. U bent geheel vrij om de brief naar eigen idee en op eigen wijze te schrijven.

Waar en wanneer

Stelt u zich voor dat u in een tijdmachine stapt. Deze tijdmachine kan u naar elke gewenste plaats en tijd in de toekomst transporteren. Stelt u zich de plaats en de tijd voor waar u zich nu in de toekomst bevindt. Het tijdstip in de toekomst kunt u zelf kiezen, het kan een dag, week of maanden vooruit zijn, maar ook jaren. Dit is geheel aan uw eigen verbeelding. De plaats waar u naartoe gaat in de toekomst is ook geheel aan uw eigen verbeelding. Deze plaats kan en mag van alles zijn. Het kan ergens in een ander land zijn, in de natuur, in het water of de lucht, een drukke plek of juist een stille, enz. Kortom: u kunt uw verbeelding de vrije loop laten.

Waar kunt u over schrijven?

Stelt u zich een toekomst voor waarin u **floreert**. Floreren betekent je heel goed voelen en het gevoel hebben in staat te zijn om te doen wat je graag wil.

Vertel nu uw verhaal van een concrete dag, gebeurtenis of een specifiek moment waarop u floreert. Vertel vervolgens hoe u in die florerende situatie bent aangekomen, wat er is gebeurd onderweg naar die toekomst en hoe u op het leven van nu terugkijkt. U kunt uw verbeeldingskracht volop gebruiken. Het gaat hier om iets wat nog niet gebeurd is en het is een kans om te verzinnen wat er nog zou kunnen gebeuren. Sluit af met een boodschap aan iemand in het heden.

Aan wie kunt u de brief schrijven?

Bedenk aan wie u de brief wilt richten. U kunt de brief bijvoorbeeld schrijven aan uzelf, en geeft daarmee een positieve boodschap door aan uzelf. Of u schrijft de brief voor iemand anders en geeft daarmee een boodschap door aan een familielid, of een volgende generatie. Alles is hierbij denkbaar en mogelijk.

Houd als richtlijn voor de lengte van de brief ongeveer 400 woorden aan (dit is 1 A4).

ID nummer _____

Toestemmingsverklaringsformulier (Informed Consent)

Ik verklaar op een voor mij duidelijke wijze te zijn ingelicht over de aard, methode en doel van het onderzoek. Ik weet dat de gegevens en resultaten van het onderzoek alleen anoniem en vertrouwelijk aan derden bekend gemaakt zullen worden. Mijn vragen zijn naar tevredenheid beantwoord.

Ik begrijp dat mijn toekomstbrieven, de ingevulde vragenlijst, en het audio- en videomateriaal verzameld tijdens de workshop uitsluitend voor wetenschappelijke doeleinden zullen worden gebruikt. Het audio- en videomateriaal dient enkel om de workshop goed te kunnen documenteren. Dit materiaal zal vernietigd worden zodra een transcript van de workshop gemaakt is.

Ik begrijp dat mijn gegevens alleen voor onderzoeksdoeleinden gebruikt zal worden en dat alles anoniem en vertrouwelijk verwerkt zal worden. Ik stem geheel vrijwillig in met deelname aan dit onderzoek. Ik behoud me daarbij het recht voor om op elk moment zonder opgaaf van redenen mijn deelname aan dit onderzoek te beëindigen.

Naam deelnemer:

Datum:

Handtekening deelnemer:

(In te vullen door de uitvoerende onderzoeker)

Ik heb een mondelinge en schriftelijke toelichting gegeven op het onderzoek. Ik zal resterende vragen over het onderzoek naar vermogen beantwoorden. De deelnemer zal van een eventuele voortijdige beëindiging van deelname aan dit onderzoek geen nadelige gevolgen ondervinden.

Naam onderzoeker:

.....

Datum: Handtekening onderzoeker:

Uitnodigingdbrief:

Geachte meneer/mevrouw ...

Graag willen we u uitnodigen om deel te nemen aan ons onderzoek over toekomstbrieven. Het onderzoek zal plaatsvinden op donderdag, 6 april om 15 uur en ongeveer anderhalf uur met een half uur uitloop duren. Graag ontvangen wij u vanaf 14:50 uur bij de ingang van de Gallery op de Universiteit Twente Hengelosestraat 500, 7521 AN Enschede in ruimte SHARE. De ingang van de gallery is te vinden aan het O&O plein van de Universiteit Twente. Koffie of thee en koekjes staan voor u klaar. U wordt opgewacht bij de ingang vanaf 13:45.

Als u vooraf nog vragen heeft kunt u ons bereiken onder het mobiele nummer *0612121513* (Mirthe Meulenbroek).

Met vriendelijke groeten,

Janneke Kobus, Mirthe Meulenbroek, Sophie Franz en Helena Tegeler

